

Номнун автору Роланда Биче-ооловна Ховалыг – 1965 чылдың апрель 30-де Чөөн-Хемчик кожууннун Хайыракан суурга малчын өг-бүлеге төрүттүнген. Чөөн-Сибирьниң Күрүнениң культура институтун Улан-Удэ хоорайга дооскаш, Тываның Национал музейинде эртем ажылдакчызы болуп ажылдап чоруур. 1999 чылдан амгы үеге дээр музейниң фонд ажылынын удуртукчузу. Ол Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тыва культураның тергиини, Тываның Күрүне университетиниң аспирантызы, Россияның Эртем фондузунун грантызының Тываның төрөл бөлүктөрүн болгаш аймактарын шинчилээр төлөвилелиниң киржикчизи.

ISBN 978-5-6052183-4-0

9 785605 218340 >

Р.Б. ХОВАЛЫГ

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ НАЦИОНАЛ МУЗЕЙИ

УК-ЫЗЫГУУРУ ЧАҢГЫС

САТ, МОНГУШ АЙМАКТАРНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

*Чүрмит-Тажы
Саттың
чырык адынга*

Кызыл, 2024

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ НАЦИОНАЛ МУЗЕЙИ

Р.Б. Ховалыг

САТ, МОНГУШ
АЙМАКТАРНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Ук-ызыгууру чаңгыс

*Чүрмит-Тажы Саттың
чырык адынга*

Кызыл – 2024

УДК 94 (571.52)
ББК – 63.3 (2 Рос.Тыв.)

Ответственный редактор:

Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич – доктор филологических наук,
Академик РАЕН и РАСН, профессор

Редактор:

Николай Шагдыр-оолович Куулар – поэт, прозаик,
переводчик, Народный писатель Республики Тыва,
Заслуженный работник культуры Республики Тыва

Рецензент:

Айыжы Елена Валерьевна – доктор исторических наук, профессор,
доцент ТывГУ, Заслуженный деятель науки Республики Тыва

Издание осуществлено при финансовой поддержке Российского научного фонда в рамках проекта «Комплексные этногенетические, лингвоантропологические исследования родовых групп Тувы: универсальность, локальность, трансграничье» (№ 22-18-20113, <https://rscf.ru/project/22-18-20113/>)

Ховалыг Р.Б.

УК-ЫЗЫГУУРУ ЧАНГЫС / Р.Б. Ховалыг; отв. Ред. К.А. Бичелдей; – Кызыл: изд-во «ПрофЛидер», 2024. – 216 с. – Сөзүглел дорт. Из одного рода.

Книга основана на исследовании истории происхождения рода, жизни, деятельности государственных и политических деятелей Тувинской Народной Республики, ярких представителей родов Сат и Монгуш: Сата Чурмит-Тажы – председателя Правительства ТНР (1929-1938 гг.), Монгуша Буян-Бадыргы – основателя Тувинского государства, Хайдыпа угер-даа – гуннойона, правителя Даа кожууна, Лопсана-Чамзы – пандито камбы-ламы всей Тувы и Лопсана Сат – правителя рода Сат (Сат чагырыкчы), проведенного в рамках гранта РНФ «Комплексные этногенетические, лингвоантропологические исследования родовых групп Тувы: универсальность, локальность, трансграничье» (№22-18-20113, <https://rscf.ru/project/22-18-20113/>).

Посвящается светлой памяти Сата Чурмит-Тажы.

ISBN 978-5-6052183-4-0

© Тываның күрүне университети, 2024
© Тыва республиканың национал музейи, 2024
© Ховалыг Р.Б., 2024
© Изд-во «ПрофЛидер», 2024

Эге сөс

Кижиниң ук-дөзү, ада-өгбези, чонунун, чуртунун төөгүзү, культуразы, ёзу-чаңчылдары – ылаңгыя бистин, эвээш санныг биче-буурай тыва чоннун, салгалдарывыстың амыдырал-чуртталгазынга онза черни ээлээр ужурлуг. Чүге дизе, амгы үеде тыва этностун чиде бээриниң барымдаазы хылдың кырында келген. Өзүп орар чаштарывыстың чүгле орус дылда чугааланып эгелээни, тыва культура, уран-чүүлдүн бүгүдеге көскү кезии болур ыры-хөгжүмде, аныяк-өскенниң чугаазында тыва аян-хөөн, адалга чидип, орусчуп турары дүвүренчиг байдалда. Төрээн дылын, культуразын, төөгүзүн чидирген чон – чон болбас. Ынчангаш амгы үеде эртемденнер, өөредилге, культура адырлары бо айтырыгже онза кичээнгейни угландыраы, тодаргай хемчеглерни ап чорудары тоң чугула. Келир үениң салгалдарынга чоннун ук-төөгүзүн, культуразын, чаңчылдарын камгалап арттырып бээри – хүннүн база бир чугула айтырыгларының бирээзи.

Бо чылын, 2024 чылда, Тыва Арат Республиканың Чазааның даргазы чораан (1929-1938 чч.) Сат Чүрмит-Тажының төрүттүнгенинден бээр 130 чыл ою. Ол 1894 чылдың ноябрь 19-та Бээзи кожууннун Хайыракан сумузунга шыырак кошкул-хөрөңгилиг өг-бүлөгө төрүттүнген. Ооң адазы Саны-Шири чайзаң эрге-дужаалдыг, бай-шыдалдыг кижиге чораан.

Ол Тыва Арат Республиканың баштыңчыларындан эн-не хөй үеде, 1929 чылдан 1938 чылга чедир, Чазак даргалаан удуртукчу. Тыва Арат Республиканың күрүне болуп тургустунарынга Сат Чүрмит-Тажының кириген үлүг-хуузу

улуг. Улус ажыл-агыйының адырларының тыптып сайзырааны, баштайгы тыва күрүне бижииниң бадылаттынганы, баштайгы тыва валюта «акшаның» көстүп келгени, баштайгы кадык камгалалының болгаш геология экспедицияларының ажыл-чорудулгазы, баштайгы «көжер-киноларның» көдээниң ажыл-ишчи чонунга бараан болуп турганы, баштайгы школа-интернаттарга малчыннарның ажы-төлүн тургузуп, чурттадып, эртем-билигже башкарып эгелээни – бо бүгү Чүрмит-Тажы Саттың Тыва Арат Республиканың сайзыралы дээш кылып эгелээн баштайгы базымнары-дыр. Ынчан ол кожазы улуг күрүне Совет Эвилелинден чөвүлекчилерни чалап тургаш, Тыва Чазакка улус ажыл-агыйының янзы-бүрү яамыларының таваан салып, республикага күрүнениң албан черлерин ажиткылаан.

Тыва күрүне чаа-ла тургустунуп турар үеде, Чүрмит-Тажы Сат эртем-билии улуг, Моолдуң Орган-Өөлет хүрээзинге буддизмниң дээди школазын дооскан, чүгле төвүт бижик эвес, эрги моол бижикти билир, бурунгаар депшилгелиг аныяктарның бирээзи турган. Тывага ол үеде эртем-билиглиг, чырык баштыг улус лама эртемниг кижилер боор чораан.

1921 чылдың август айдан эгелеп, Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга черинге ажылдап эгелээш, 1923 чылда Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнү апарган. Үжүк-бижик эки билир, улуг эртемниг, партийжи даалгаларынга харыысалгалыг аныяк кижиге дораан бодунуң кады ажылдап турган эш-өөрүнүң аразындан ылгалып үнүп келген.

1925 чылдан эгелеп, ол Тываның Чазаанга ажылдай берген. Ол Тываның араттың революстуг намының Төп комитединиң кежигүнү апарган. 1925 чылдың июль 17-де ТАРН ТК-ның шиитпири-биле Күрүнениң иштики политиктиг байдалын камгалаар эргелел (УГВПО) тургустунган. Ооң даргазынга Сат Чүрмит-Тажыны томуйлаан. Чүрмит-Тажы Сат 1928 чылда, кезек када нам Төп хораазының секретарынга томуйлаткаш², ажылдап турда, ону Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы база Даштыкы херектер сайыдынче депшиткен. Ол ынчалдыр 1929 чылдан 1938 чылга чедир Тыва Чазакты даргалап, Сайыттар Чөвүлелин баштап, эренгей-сайыт (дээди эрге-дужаал) болбушаан, даштыкы херектер сайыды бооп – ийи харыысалгалыг эрге-дужаалды хары угда күүсетпишаан, Тываны удуртуп-башкарып турган³.

Чүрмит-Тажы Сат 44 харлап тургаш, 1938 чылда, улуг политиктиг нүгүлге таваржып, Тываның төөгүзүнде улуг кара исти арттырган болуушкун «Тостун херээниң» киржикчизи болуп, төөгүге арткан. 1938 чылдың октябрь 13-те Биче Хуралдың Президиумунун Онза байдалдар шүүгүзүнүн шиитпири-биле Тыва Арат Республиканың Чазааның Чүрмит-Тажы Сатка баштаткан тос удуртукчусун – Биче Хуралдың Президиумунун даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, Тываның Күрүне банкызының директору

² Байыр-оол Монгуш Сендажыевич – информант, ф.э.к., ТГСЭТШИ-нин эртемдени, 1939 чылда Барыын-Хемчикке төрүттүнген, 2022 чылда чок болган. (Чырыкче үнмээн «Эрниң эреси Чүрмит-Тажы Сат» деп номундан). А. 38 (электроннуг версиязы).

³ Байыр-оол Монгуш Сендажыевич – информант, ф.э.к., ТИГПИ-нин эртемдени, 1939 чылда Барыын-Хемчикке төрүттүнген, 2022 чылда чок болган.

Оюн Танчайны, Тываның кол прокурору Кара-сал Пириң-лейни, садыг болгаш үлетпүр сайыды Сат Лопсаңны, Тываның Моолга элчини Куулар Сунгар-оолду, Күрүне типографиязының директору Ховалыг Тотканны, Биче Хуралдың кежигүнү, күрүне ажылдакчызы Күжүгет Серенни «япон контрреволюсчу организацияның шивишкин-нери» деп нүгүлдеп буруудаткаш, актыг черге, истелге чокка, оларның чедизин дээди хемчег-биле адып шииткен болгаш өнчү-хөрөңгизин хавырган. Оон оларның ийизинге, Ховалыг Тоткан биле Күжүгет Серенге, адып шиидер дээди хемчегни 8-8 чылдарга хосталгазын казып шиидер деп кеземче херээ-биле солаан турган. Оларны бүгү республикага «чоннуң дайзыннары» деп чарлап, солун-сеткүүлге нүгүлдеп шаг-ла болган.

Онза ажык шүүгүнүң (судтуң) канчаар эрткенин база 30-50 чылдарда Тывага болуп турган политиктиг күчүлелдерниң чылдагааннарын болгаш документалдыг барымдааларын ол болуушкуннарның дириг херечизи Артем Борбак-оол 1991 чылда чырыкче үнген “Элезинде боолашкыннар” деп номунда уран-чечен чедингири-биле бижээн. Ол: “Тываның төөгүзүңге кажан-даа көзүлбээн эң-не коргунчуг, бүгүдени дүвүредип чигзиндирген, дидиренчиг каргыштыг кара нүгүл-биле долдунган чөптүг эвес черлик шииткел – ТАРН ТК-ның Президиум кежигүнү, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы болгаш ТАР-ның даштыкы херектер сайыды турган Сат Чүрмит-Тажы баштаан “контрреволюсчуг, хоралакчы, шивишкинчи организацияның удуртукчулары” 9 кижини буруудаткан ТАР Биче Хурал Президиумунуң тускай томуйлаан Онза ажык шүүгүзү 1938

чылдың октябрь 10-13 хүннеринде Кызылга болган”⁴ – деп номунда бижээн.

Тыва Арат Республиканың тос удуртукчуларынын буруудаттырып турары “контрреволюстуг, хоралакчы, шивишкинчи организациязының” үүлгеткен херээниң дугайында ТАРН ТК-ның Президиумунуң даргазы Салчак Токаның болгаш ТАР Иштики херектер яамызының сайыды Оюн Полаттың илеткелдерин суд болур мурнунда бир ай бурунгаар чугаалажып сайгарып көргөш, делгеренгей доктаалды хүлээп алган деп А. Борбак-оол номунда демдеглээн. Буруудадыр доктаалды далаш кадында, буу-хаа дүргени-биле күштүг болдурганы чүл дизе, ону ТАР ИХЯ сайыдының оралакчызы Сат Намчак 1938 чылдың октябрь 3-те ТАР ИХЯ сайыды Оюн Полат, ТАР күрүне прокурору Семен Шома олар чаңгыс-ла хүн, ол үш дээди дужаалдыг кижилерниң дүвү далаш-биле, ёзу барымдаалап каастап шыйган холунуң үжүү-биле үзе шиитпирлеттингени илдең болган⁵.

Кээргел чок ханныг шииткел күүсеттинген. Актыг чеди кижиниң кызыл тыны күчүлелден үзүлгөн. Шынзыгып бүзүрөвээн, сестип карадаан, чигзинген, удурланган үннер бүгү Тыва девискээрге шуурганнап диңмиреп үнгөн. Кижиниң эди соор, куйгазы адыяр, амыр-дыш бербес караңгы хүннер Тываны шыва алы берген. “Контрларның” өскүс-чавыс арткан эмгежок эрге-чассыг чаш ажы-төлдери, албадалдан дулгуякталып арткан күжүр кадайлары болгаш

⁴ Борбак-оол А.С. Элезинде боолаашкыннар. Кызыл. Тыв. ном үндүрер чери. 1991 А. 26-27

⁵ Ол-ла номда – А. 31

чоок кижилери ыы-сызын төп, ажыг-шүжүггө дуй тут-
тунуп, назыны-биле чааскаан өскүссүрөп артканнар⁶.

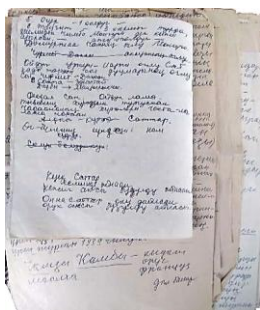
Ол коргунчуг болуушкун болгандан бээр, барык чүс
чыл чоокшулаан. А Тыва Арат Республика тургустунгандан
бээр, 103 чыл болган. Ол үе дургузунда Тываның төөгү-
зүнүң чамдык арыннары уттундуруп, ол шагның дириг
херечилери-даа артпаан. Ооң кадында ХХ чүс чылдың 30-
50 чылдарында болган политиктиг күчүлелдерге таварыш-
кан улустуң дөргүл-төрели боттарының ук-ызыгуурун
чугаалаарындан коргар, аразында аргышпас, эдеришпес
чораанындан, салгалдарынга ада-иезиниң ук-ызыгууру
билдинмес бооп арткан.

Ындыг-даа болза, Чүрмит-Тажы Саттың ук-
ызыгуурун ханы шинчилеп көөр арга тургустунган. Чүге
дизе, шаандан тура, ооң чамдык дөргүл-төрели, Тываның
Сат аймааның баштыңчызы Сат Лопсаңның (Сат чагырык-
чынын) уруглары – Сат Ымыдак Лопсаң уруу база Монгуш
Даңгыт Чымба уруу боттарының уругларынга ооң төөгүзүн
чажыды-биле чугаалап берип чораан. Оларның ажы-төлү –
Ымыдактың уруу Анчымаа Кошкар-ооловна, уйнуу Чечена
Сүгдер-ооловна, Даңгыттың уруу Байлак Дөмүржаевна,
оглу Олег Дөмүржаевич биле уйнуу Нима Дөмүржаевич –
ада-иезиниң сактыышкыннарын кыдыраашка бижип, ук-
төөгүзүн камгалап арттырып алганы өөрүнчүг.

Ол бижииктерниң ачызында Тыва күрүнениң
тургузукчузу, Тыва Чазактың баштыңчызы Монгуш Буян-
Бадыргының адазы Хайдып үгер-даа, Тыва Арат Рес-
публиканың Чазак даргазы (1929-1938 чч.) Сат Чүрмит-

⁶ Ол-ла номда – А. 37

Тажы база Тываның улуг пандито камбы-ламазы Лопсаң-Чамзы база Сат аймактың чагырыкчызы Сат Лопсаң – Тываның төөгүзүндө аттары арткан бо дөрт улуг кижичаңгыс дөстен бодарап үнгенин тодараттывыс. Ооң шынап-ла ындыг болганы солун болгаш хөйүнү чугаалап турар барымдаа-дыр. Оларның өгбези болза ызыгууртан бай Сат Уртун-Назын (Көкей ноян) деп кижичүве-дир. Ооң улуг оглу Ойдуп (ловуң эргелиг лама башкы, Чадаананың Алдыы-Хүрээзин туттурган кижичи), уруу Дырышкаа (өөнүн ээзи Арапай чаңгы, ону Карапай, Кара-Бай-даа дээр-ле, гүн-ноян Хайдып үгер-даа биле Лопсаң-Чамзы пандито камбы-ламаның иези), бичии огул Саны-Шири (Чүрмит-Тажының адазы) – бо үш кижичи Уртун-Назынның уруглары, **кады төрээннер** болур⁷.

Чур. 1, 2, 3. Сат Ымыдак Лопсан уруунуң (1917 ч.т.) сактыышкыннарын уруу Анчымаа Кошкар-ооловна болгаш уйнуу Чечена Сүгдер-ооловнаның дыңнап бижип чораан саазыннары, уруу Анчымаа Кошкар-ооловна Түлүш, уйнуу Чечена Сүгдер-ооловна Түлүш.

⁷ Сат Ымыдак Лопсаң уруу – информант, 1917 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга төрүттүнген.

Улуг эртемден, философия эртемнеринин кандидады Монгуш Сендажыевич Байыр-оолдун Чүрмит-Тажы Сат дугайында, лама эртемин дооскаш, күрүнe ажылдакчызы апарганын, Тыва күрүнени удуртуп баштап турганын, кандыг кижичораанын, ооң аажы-чаңын, салым-чолун тодаргай бижээн ному ам-даа чырыкче үнмээн. Ооң ук-төөгүзү ол номда бижиттинмээнин барымдаалааш, аңаа немелде кылдыр бо төөгүнү чырыкче үндүрер сорулга салдырган.

Чур. 4, 5. Сат Лопсаңның (Сат чагырыкчынын) уруглары Ымыдак биле Даңгыт – бо ук-төөгүнү дамчыдып берген кижилер. Ымыдак Лопсаңовна 1917 чылда, Даңгыт Чымбаевна (Лопсаңовна) 1927 чылда Хайыракан сумузунга төрүттүнгеннер.

1. ХЕМЧИКТИҢ ДАА, БЭЭЗИ КОЖУУННАРЫ

Даа кожууннуң гүн нояны, Тыва күрүнениң үнде-зилекчизи Буян-Бадыргы Монгуштуң база Тыва Чазактың удуртукчуларының бирээзи Чүрмит-Тажы Саттың ук-ызыгууру Хемчиктин Даа, Бээзи кожууннарынга хамаар-жыр.

XVII векте Алтын-хааннар күрүнези буурап дүжерге, оон девискээрин ойраттар эжелеп алганнар.⁸ XVIII вектин ортузунда Бубей-ноянның ачызы (оглунуң оглу) Чингунжап (Шыдар-ван) маньчжурларга удур демиселди үндүрген. Аңаа тывалар идепкейлиг киришкеннер. Ол тура халыыш-кынны базарынга киришкени дээш 1754 чылда Моолдуң Сайн-ноян аймактың нояннары амгы Хемчиктин девискээ-рин шаңнал кылдыр алган.

Цин империязының чагыргазынга киргиже, 27 суму-луг Хемчик кожуунунуң тывалары Моолдуң Сайн-ноян хаан аймактың өөлөт ноян Данзын-Араптаңга чагыртып чораан. Оон соонда ук кожуунну Араптаңның оолдарынга, бээзи чергелиг эрге-дужаалдыг Цереб биле гүн чергелиг Дамби нояннарга үлештирип дамчытканда, 17 сумулуг Бээзи (бээзи деп эрге-дужаалдан) болгаш 10 сумулуг Даа кожуун (Даа кожуун – үгер-даа деп эрге-дужаалдан үнде-

⁸ Салчак В.С. Бээзи кожуун // Төөгүте даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 7-11.

зилеттинген ат, эгезинде Хемчик деп адап турган) деп ийи аңгы кожуун тургустунган.^{9 10}

Сат чагырыкчының оглу Бөдүүн Очурдан, кыс уруглары Ымыдак, Даңгыттан дыңнааны Хемчик кожуунга хамааржыр төөгүнү ооң уйнуу Олег Дөмүржаевич кыдыраашка бижип каан турган. Ол сактыышкыннарны Даңгыт Чымбааевнаның уйнуу Нима Монгуш мынчаар дамчыткан:

– 1850 чылдар үезинде Самагалтайда амбын-ноянга чагырткан Тываның чеди кожуунунуң девискээринге Бээзи кожуун байтыгай, Даа кожуун безин турбаан, а ооң орнунга “Хемчик кожууну” деп аттыг, Хемчик бажы Бай-Тайгадан тура, Адар-Төш азы Ак-Туруг чедир девискээрлиг кожуунну кызыл (рубин) чинзелиг Сат Уртун-Назын, чонда ады Көкей ноян, чагырып турган. Көкей ноян бурганнай бээрге, улаштыр ортун оглу Сат Дугар ноян (төөгү материалдарында Дүгөр¹¹) Хемчик кожуунну чагыра берген. Дугарның үезинде, 1885 чылда, Ховалыгларның чагырыкчызы улуг эртем-билиглиг Ховалыг Дажыма хүндү баштаан алдан дургуннарны чылча шаап, басканда, Хемчик кожуун дүшкен соонда, Самагалтайда амбын-ноянга дең эргелиг чаа Даа кожууннуң үгер-даазы – Хайдыптын өргээзин (ставка) Ак-Туруг деп черге тургускан”¹² – деп, Нима Монгуштуң бо сөстөрүн автор ол-ла хевээр өскерилге чокка арттырган.

⁹ Салчак В.С. Бээзи кожуун // Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 7.

¹⁰ Сердобов История формирования тувинской нации. Кызыл, Тув. кн. изд-во. 1971. С. 205

¹¹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы, эссе-роман. К. 2010. А. 9

¹² Монгуш Нима Дөмүржаевич – информант, Чадаана чурттуг, Сат Даңгыт Лопсаң уруунуң (1927 чылда төрүттүнгөн) уйнуу.

Ам Нима Монгуштуң берген медээзин сайгарып көрээлинер. Хемчик кожууннуң ийи чарлы берген төөгүзү эртем-төөгү материалдарындан алгаш көөрге, 1700 чылдарга тодаргайлаарга, XVIII чүс чылдың ийиги чартыынга хамааржыр.^{13 14}

1754 чылда Чингунжаптын манчыларга удур туралышкынын базарынга идепкейлиг киришкени дээш, Моолдуң Сайн-ноян аймактын нояннары Хемчик кожууннуң девискээрин манчы-кыдаттардан шаңнал кылдыр алган¹⁵ деп үстүндө бижээн бис. Ынчангаш Цин империязының чагыргазынче киргиче, 27 сумулуг Хемчик кожууннуң тывалары Моолдуң Сайн-ноян хаан аймактын өөлөт нояны Данзын-Араптаңга чагыртып чораан. Данзын-Араптаң Хемчик кожуунун ийи оглунга, Даа, Бээзи кожууннар кылдыр ийи-чара үлөп берген дугайында база үстүндө демдеглээн бис. Бо болза XVIII вектин II-ги чартыында болуп турган болуушкуннар, а Уртун-Назын Сат XIX чүс чылдың кижилеринге хамааржыр, ооң үезинде Хемчик кожууну турбаан, XVIII векте-ле Даа, Бээзи кожуунче ийи чарлы берген,¹⁶ тодаргайлаарга, 1764-1765 чылдарда деп төөгү материалдарында бижээн. Бир эвес Нима Монгуштуу биле алып болза, Уртун-Назын Сат моол ноянның мурнунда-ла, XVIII вектин ортан үезинде, азы тодаргайлаарга, 1750 чылдар эгезинде-ле, Хемчик кожуунун баштап турган

¹³ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы, эссе-роман. К. – 2010. – А. 9

¹⁴ Салчак В.С. Бээзи кожуун // Төөгүгө даянымышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 7-11

¹⁵ Салчак В.С. Бээзи кожуун // Төөгүгө даянымышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 7.

¹⁶ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9

болур-дур. А ооң салгалдары Саны-Шири, Чүрмит-Тажы адашкылар XIX вектин ортузунда болгаш төнчүзүндө төрүттүнгөн болуп турар (Чүрмит-Тажы 1894 чылда, а адазы Саны-Шири 1860-70 чылдарында төрүттүнгөн болза, Уртун-Назын, ол-ла чүс чылдың 30-40 чылдарында төрүттүнгөн бооп болур). А Даа кожуунну эгезинде база Хемчик деп адап турган, ону баштап турган бе дээрге, Даа кожуун 1765 чылда тургустунган,¹⁷ ооң үгер-дааларының аразында Уртун-Назын деп кижичок болуп турар, Дүгерниң мурнунда Сарай үгер-даа деп кижичок бар.¹⁸ Ынчангаш Нима Монгуштун бо медээзи барымдаа чок деп санаттынар апаардыр.

Сат Уртун-Назын Бээзи кожууннун Сат сумузун баштап тургаш, назылап кырааш, ачымы Лопсаңга эргедужаалын дамчыдып берген деп билир бис. А Бээзи кожуунну тургустунганындан эгелээш, тодаргайлаарга 1758 чылда тыва аймактар Манчы хаанның чагыргазынче киргенден бээр, 1913 чылга чедир, Моолдун Сайн-ноян аймааның бээзи нояны чагырып келген.¹⁹ 1913 чылдан бээр Бээзи кожууннун сөөлгү нояны – тыва ноян Чымба бээзи болур.

Ынчалза-даа Нима Монгуштун медээлерин таптыг ханыладыр шинчилеп көөр болза, төөгүгө чүүлдешкек барымдаалар база бар. Хайдыпка эрге-дужаалын дамчыдып берген Дүгер үгер-даа, Нима Монгуштун медээзи-биле алырга – “Уртун-Назынның ортун оглу Сат Дугар,” Хайдып үгер-дааның авазы Дырышкааның кады төрөөн акызы бооп

¹⁷ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9

¹⁸ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 10

¹⁹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 11

турар. А төөгү материалдарында Дүгер үгер-даа “ачы-дуңмазы” Хайдыпка эрге-дужаалын дамчыткан болгай,²⁰ бир эвес ачы-дуңмазы азы ачы-чээни апаар болза, Дүгер үгер-даа Уртун-Назынның бодунуң азы кадайының кады төрээни бооп болур. “Ачы” дээрге “уйнук” дээн сөс.²¹ Ынчаарга Нима Монгуштун медээзи Дүгер үгер-дааның Хайдыпка чоок төрөл турганының база бир барымдаазы болур.

Бээзи кожууннуң 17 сумузу болгаш Даа (Хемчик) кожууннуң 10 сумузунуң аймак-төрөл чону холуштур чурттап чораан. Ол ийи кожуунну девискээр аайы-биле ылгап көөрү берге, чүгө дээрге ук кожууннарны төрөл-бөлүк аайы-биле чагыргалыг кылдыр тургускан. Ынчангаш ол кожууннарның девискээрлеринге амгы Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл кожууннарның девискээрлери хамааржып турган²².

БЭЭЗИ КОЖУУН

Хемчиктин Бээзи кожуунунуң чурт-девискээри бурунгу тываларның төрөөн чурту. Ол хиреде Тываның девискээри Цин империязының составынче киргенинден эгелээш, 1913 чылга чедир Моолдуң Сайн-ноян аймааның бээзи нояны Бээзи кожуунну чагырып келген.²³ Манчы хаан

²⁰ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы. Эссе-роман. К. – 2010. А. 17.

²¹ Кара-оол Анай Балчыровна – информант, 03.10.1939, Улуг-Хем кожуунуң Хендерге деп черге төрүттүнген.

²² Ол-ла номда – А.7-8.

²³ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 11.

төрөзи тыва чон аңаа удур күжүн мөөңневезин дээш, кара өжөгээр Бээзи кожууннуң хамык албатыларын моол ноянга чагыртып турган. Хемчиктин Бээзи кожуунунуң сөөлгү нояны Чымба бээзи болур. Даа биле Бээзи кожууннарның девискээрлерин тодаргайы-биле аңгылаваан, а чүгле төрөл аймактар аайы-биле аңгыланып турган. Бээзи кожууннуң чызааны азы төвү Чадаана хемниң солагай талазында Кара-Дытка турган.²⁴

Бээзи кожуунче кирип турган 17 сумуларның данзызы:

1. **Хертектер** – амгы Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл, Көп-Сөөк, Бай-Тал, Шуй сумуларының; Барыын-Хемчик кожууннуң Хөнделен сумузунуң; Мөңгүн-Тайга кожууннуң Тоолайлыг сумузунуң девискээрлеринге чурттап чорааннар.

2. **Салчактар** – амгы Бай-Тайга кожууннуң Көп-Сөөкке, Бай-Талдың Мешкен-Хөл кавызынга, Шуйнун Чаңгыс-Терекке; Барыын-Хемчик кожууннуң Хөнделен; Мөңгүн-Тайга кожууннуң Каргы хем унунга;

3. **Күжүгеттер** – Хемчик кожууннуң Ооржактары, Хомушкулары болгаш Монгуштары-биле Алаш хемниң унунга (Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл);

4. **Сарыгларлар** – Хемчик кожууннуң Ооржактары, Ак болгаш Кара-Монгуштары, Ховалыглары-биле кожа-хелбээ Эдегейден эгелээш, Ак хемниң унунга чедир (Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл) чурттап чорааннар;

5. **Сарыг-Донгактар** – Хемчик кожууннуң Сааялары, Иргиттери болгаш Хомушкулары-биле Барлык хемниң унунга (Бай-Тайга, Барыын-Хемчик);

²⁴ Ол-ла номда – А. 11.

6. **Суг-Бажының Кууларлары** – Монгуштар-биле чергелештир Барыын-Хемчик кожууннун Аяңгаты хем уну, Суг-Бажы кавызынга;

7. **Чыргакы, Шеми Кууларлары** – Хемчик кожууннун Монгуштары-биле кады-кожа Чыргакы, Шеми хемнер унунга;

8. **Чадаана, Баян-Тала Кууларлары** – амгы Чөөн-Хемчик кожуун девискээринде Хемчик хемниң хүн үнер талазында Хайыракан даандан Хая-Бажы деп черге чедир;

9. **Саттар** – амгы Чөөн-Хемчик кожууннун Чадаана, Хөндергей, Шеми, Чыргакы хемнерге; Чаа-Хөл кожууннун Кашпал, Үрбүн; Улуг-Хем кожууннун Эъжим; Кызыл кожууннун Баян-Колга;

10. **Кара-Салдар** – амгы Чөөн-Хемчик кожууннун Чадаана, Шеми, Чыргакы хемнер унунга;

11. **Кара-Донгактар** – амгы Чөөн-Хемчик кожууннун Теве-Хая болгаш Шангыш деп черлерге (чамдык эртем ажылдарында Чадаана Донгактары деп кирип турар);

12. **Улуг-Түлүштер** – амгы Чаа-Хөл кожуунда Чаа-Хөл хем унунун шынааларынга; Хемчик кожууннун Монгуштары, Ондарлары болгаш Ооржактары-биле амгы Сүт-Хөл кожууннун Алдыы-Ишкинниң Соор деп черге;

13. **Адыг-Түлүштер** – амгы Улуг-Хем кожууннун Эъжим, Демир-Сутга Байкаралар-биле кады-кожа; Кызыл кожууннун Баян-Колга;

14. **Туматтар** – амгы Чеди-Хөл кожууннун Хөндерге хем унунун шынааларынга; Өвүр кожууннун Торгалыг, Чалааты, Ирбитей хемнериниң шынааларынга;

15. **Чааты Донгактар** – амгы Улуг-Хем кожууннун Чааты, Торгалыг хемнер шынааларыга болгаш Өвүр кожууннун Торгалыг девискээринге;

16. **Кыргыстар** – амгы Улуг-Хем кожууннун Эйлиг-Хем, Сенек хемнер уннарыга болгаш Улуг-Хая, Ийи-Тал деп черлерге; Чеди-Хөл кожууннун Хендерге хем унунга;

17. **Долааннар** – амгы Улуг-Хем кожууннун Арыскан, Арыг-Үзүү, Ашак-Туразы болгаш Кояк-Туразы деп черлерге чылдың дөрт эргилдезинде көжер-дүжер хонаштарлыг амыдырап-чурттап чорааннар.²⁵

ДАА КОЖУУН

Хемчиктин Даа кожуунунун төөгүзү бир онзагай. Даа кожуунну тыва ноян баштай бергенинден эгелеп, 1765 чылда тургустунган кылдыр санай берген. 1764 чылда Өөлеттин азы Моолдун Убса-Нуур аймактын девискээринде дөрбеттин гүн Дамби дээрзи херекке онаажы бээрге, манчы эрге-чагыргалар ону эрге-дужаалындан казып, дүжүрген соонда, Даа (Хемчик) кожууннун үгер-даазынга бир дугаар тыва ноян – Шыырап чайзаңны шилип олуртканнар²⁶.

Шыырап үгер-дааның соонда, ооң дүжүлгеге олурптар оглу чок боорга, ооң дунмазы Серге ону солаан.²⁷ Үш дугаар тыва үгер-даага, Серге бодунун оглу чок болгаш, сумузундан Дамчайны олурткан. Оон Дамчайның оглу

²⁵ Салчак В.С. Бээзи кожуун // Төөгүге даянымышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 7-11.

²⁶ Кенин-Лопсан М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9

²⁷ Кенин-Лопсан М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 10.

Сунгар үгер-даа Даа кожуунну чагыра берген. Оон ызыгуур салгап, адазындан оглунче үгер-даа дужаалдарны Базыр, Бызыяа, Сарай, Дүгер алганнар. Дүгер үгер-даа кадыынын баксырааны-биле, бодунуң дүжүлгеге олуртупку дег салгалы чок болганындан, орнунга «ачы-дуңмазы»²⁸ Хайдыпты үгер-даа кылдыр олурткан.

Төөгү документилеринде болгаш чоннуң адап келгенин ёзугаар Хемчиктин Даа кожууну янзы-бүрү аттарлыг: Хемчик кожууну, Хемчиктин даа кожууну, Хемчиктин Улаан-Хаан-Даг кожууну, Хемчиктин Делгер Эртине Кызыл-Даг-Хаан кожууну, шала сөөлзүредир Чөөн-Хемчик кожууну деп адай берген.²⁹

Ол үеде Хемчик (Даа) кожуунун он суму кылдыр үскен турган:

1. **Монгуш сумузу.** Ону Улуг-Монгуш, Адай-Монгуш, Биче-Монгуш, Ак-Монгуш деп адагылаар турган³⁰ – кожууннуң кол сумузу. Ооң турлаглары Чаа-Хөлден Аяңгаты хемге чедир, Хемчик хемден Өвүрнүн Хандагайты, Улаатайга чедир;³¹

2. **Кара-Монгуш сумузу** – Бээзи кожууннуң Сарыг-ларлары, Донгактары, Кууларлары-биле Суг-Аксы, Хөл-Өөжү деп черлерге, Шеми, Чыргакы хемнерниң унунга³² чурттап чорааннар;

²⁸ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 17.

²⁹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9.

³⁰ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9.

³¹ Маннай-оол М.Х. Тувинцы: Происхождение и формирование этноса. – Н. Наука, 2004. С. 113.

³² Ол-ла номда. А. 113.

3. **Кедек-Ооржак сумузу**³³ – Ак, Манчурек хемнер-
ниң унун дургаар;

4. **Иштик-Ооржак сумузу**³⁴ – Алдыы, Үстүү
Ишкиннер, Көшпес хемнерниң баштарынга чурттап чораан-
нар.³⁵

5. **Ондар сумузу**³⁶ – амгы үеде Сүт-Хөлдүн
Алдыы-Ишкин, Үстүү-Ишкин, Улаан-Бырадан Улуг-Хем
кожууннун Хайыракан даанга чедир;

6. **Хомушку сумузу**³⁷ – Бээзи кожууннун
Хөндергейден Барлык Хемге чедир Күжүгеттер, Сарыг-
Доңгактар, Сарыгларлар, Хертектер-биле кады;

7. **Улуг Ховалыг сумузу**³⁸ – Сүт-Хөл кожууннун
Ак-Ооруу, Ийме, Чаа-Хөлдүн Шанчы, Кара-Талга;³⁹

8. **Биче-Ховалыг сумузу** – Чөөн-Хемчик
кожууннун Бора-Хөлге, Кегээн-Булак, Адар-Төш, Чиңге-
Дагга;⁴⁰

9. **Иргит сумузу**⁴¹ – Барлык хемден Мөңгүн-
Тайганың Каргы, Мөген-Бүрен хемнерге чедир;⁴²

³³ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9

³⁴ Ол-ла номда, А. 9.

³⁵ Маннай-оол М.Х. Тувинцы: Происхождение и формирование этноса. – Н. Наука, 2004. С. 113.

³⁶ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9.

³⁷ Ол-ла номда. А. 9.

³⁸ Там же.

³⁹ Кара-оол В.Х. Улуг-Ховалыглар // Төөгүге даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 202-207.

⁴⁰ Ховалыг А.А. Биче-Ховалыглар. Бора-Хөл Ховалыглары. // Төөгүге даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 207-208.

⁴¹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9.

⁴² Маннай-оол М.Х. Тувинцы: Происхождение и формирование этноса. – Н. Наука, 2004. С. 113.

10. **Саая сумузу**⁴³ – Барыын-Хемчиктин Барлык хемни дургаар, Өвүрнүн Саглы, Каргыны дургаар чурттап чорааннар.

Хайдып үгер-даа, Дүгер үгер-дааның соонда, Даа кожууннун тос дугаар үгер-даазы, чагырыкчызы болган. Тыва манчы-кыдат дарлалының адаанга турда, Даа кожуун Улаастайда оруп турар кыдат чанчынга амбын-ноянны таварыштыр чагыртып турган. Хайдып үгер-даа хөй мал-маган, өлүк-киш кежи берип тургаш, кыдат чанчынга боду дорт чагыртыр «гүн-ноян» эргелиг болурун чедип алган. «Гүн» эрге-дужаал дээрге бурунгу кыдат император Яо үезинде-ле тывылгаш, Цин империязынга чедир турган «герцог», «князь» деп Европа чоннарының эрге-дужаалдарынга дең эрге болур.⁴⁴ Ооң үлегерин эдерип, Бээзи кожууннун нояны Чымба үгер-даа база чанчынга моол аймак таварыштыр чагыртырарындан хосталып, бот-догуннап аңгыланы берген.

Хайдып үгер-даа бодунун соондан Даа кожууннун үгер-даазынга 15-16 хире харлыг оглун, Буян-Бадыргыны, олурттур кылдыр бижикти Улаастайның чанчынынга артырып кааш, мөчээн соонда, Даа кожууннун он дугаар үгер-даазы ол болган.

Хайдып үгер-дааның кады төрээн дуңмазы бүгү Тываның пандито камбы-ламазы Лопсаң-Чамзы сарыг шажынның дээди чадазын Моолга, Тибетке өөренип дооскаш келгеш, Будда Бурганның өөредиин тарадып, Буян-Бадыргының, Хайдыптын угаан сайзыралынга, ылаң-

⁴³ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. (эссе-роман) К. – 2010. – А. 9.

⁴⁴ <https://kartaslov.ru/карта-знаний/Гун+%28титул%29>.

гыя күрүне баштаар ажыл-чорудулгазынга кончуг улуг идигни бергени чугаажок. Ынчангаш оглу Буян-Бадыргыга Хайдып үгер-дааның база Лопсаң-Чамзы камбының салдары дыка улуг болган, оларның кижизидилгезин эрткен болгаш, Буян-Бадыргы ноян сөөлүндө барып, Тываның төөгүзүңгө көскү черни ээлээн.⁴⁵ Төөгү материалдарынга даянырга мындыг.

2. САТТАР АЙМААНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Саттарның алыс чурту – Хемчик, Хереме⁴⁶, амгы Чөөн-Хемчик кожууннун Чадаана, Хөндергей, Шеми, Чыргакы хемнер; Чаа-Хөл кожууннун Кашпал, Үрбүн; Улуг-Хем кожууннун Эжжим; Кызыл кожууннун Баян-Кол.⁴⁷ Хереме дээрге Ус-Аксының дужу – хемниң болгаш черниң ады. Хереме саттарын Кезек-Саттар, Хемчик саттарын Борбак-Саттар,⁴⁸ Чөөн-Хемчиктин Хайыракан, Чадаана саттарын база Кезек-Саттар, а Хөндергей саттарын – Шыргай-Саттар⁴⁹ дээр турган. Хереме саттарының кыштаар черлери – Доозуннуг-Бажы, чайлаглары – Хөл-

⁴⁵ Чочагар Чотпун-оол оглу. Обычай и традиции буддизма, почитаемые в семье. Религиозно-просветительское издание. На тувинском языке. – Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2012.

⁴⁶ Кара-оол О.Т. Чаа-Хөл кожуунда төрөл-бөлүктерниң чурттап чораан черлери / Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 95.

⁴⁷ Салчак В.С. Бээзи кожуун // Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 8.

⁴⁸ Кара-оол О.Т. Чаа-Хөл кожуунда төрөл-бөлүктерниң чурттап чораан черлери / Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 95.

⁴⁹ Сат Б.К. – информант, 1939 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга төрүттүнген.

Аян, Өртең-Аян, Адап-Арт. Тывалар сууржун амыдыралче киргенде, олар Чаа-Хөл кожууннун Үрбүн, Чаа-Хөл сумуларынга турумчуп чурттап эгелээн.

Кезек саттар, борбак саттар
Хенче будун хонук кылыр.
Доруун саттар, кезек саттар
Тогдук будун хонук кылыр.⁵⁰

- дижип ырлажып чораан деп Кара-оол О.Т. бижээн.⁵¹

Чүрмит-Тажы Саттың угу-дөзү Хайыраканнын Кезек-Саттарындан кижи. Өгбелериниң чурту – Хайыракан даандан Мойналыкка чедир база Кызыл-Эл кавызынга чазаглап, Алдыы, Улуг Ак-Хаяларга, Улуг-Кызылга кыштаглап, көжүп-дүжүп, малын малдап чорааннар.

Сат сумузу баштай улуг 27 сумулуг Хемчик кожуунунга, оон ол ийи чарлы бээрге, 17 сумулуг Бээзи кожуунга бактаап турган. Ооң бир чагырыкчызы Чүрмит-Тажы Саттың кырган-ачазы Уртун-Назын Сат болур, ол назылап кырааш, эрге-дужаалын ачымы Сат Лопсаң Ойдуп оглунга дамчыдып берген. Сат Лопсаң Саттарның сөөлгү чагырыкчызы – чонда ады Сат чагырыкчы.

⁵⁰ Кара-оол О.Т. Чаа-Хөл кожуунда төрөл-бөлүктөрнүн чурттап чораан черлери / Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 95

⁵¹ Кара-оол О.Т. Чаа-Хөл кожуунда төрөл-бөлүктөрнүн чурттап чораан черлери / Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 95

2.1. САТ УРТУН-НАЗЫННЫҢ САЛГАЛДАРЫ

(Сат Чүрмит-Тажының кырган-ачазы)

Сат Уртун-Назын (Көкей ноян)⁵² – Бээзи кожуун-нуң Сат сумузун баштап чораан ызыгууртан бай. Ол – Сат Чүрмит-Тажының ачазы Саны-Шириниң адазы, сөөлүндө эрге-дужаалын ачымы (уйнуу) Лопсаңга дамчыткан. Сат Уртун-Назын үш ажы-төлдүг: **Ойдуп** (Ойдуп-Ловуң) – Чадаананың Алдыы-Хүрээзин туттурган ловуң эргелиг лама-башкы; уруу **Дырышкаа** (Хайнакайның оглу Арапайның азы Кара-Байның өөнүң ишти) – Хайдып үгер-даа ноян биле Лопсаң-Чамзы пандито камбы-ламаның иези. Улуг эргелиг ийи оолду (үгер-даа, гүн-ноян база Танды-Тываның пандидо камбы-ламазы) төрээш, өстүргени дээш Манчы-Кыдаттан «ээжи-ие» деп эргени алган дугайын Сат Лопсаңның улуг уруу Ымыдак бадыткап чугаалаан.⁵³ Хайдып үгер-дааның өөнүң ишти база «ээжи-ие» деп аттыг чораанын төөгү материалдары бадыткап турар.⁵⁴ Уртун-Назын Саттың хеймер оглу **Саны-Шир** (Чамыяң – шола ады) – Чүрмит-Тажының адазы.

⁵² Монгуш Даңгыт Чымбаевна (1930–2005 чч.) – 2001 чылда Чадаанага уйнуу Нимага сактышкынын чугаалап берген. Ол Ойдуп-Ловуңнуң оглу Сат чагырыкчының (Сат Лопсан) төрөөн хеймер уруу. Ону Шеминиң Семис мээрени Монгуш Чымба, ажы-төлү чок болгаш, Сат чагырыкчыдан дилээш, азырап каан.

⁵³ Түлүш Анчымаа Кошкар-ооловна – 1944 чылдың январь 10-да Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан сумузунга төрүттүнгөн. Авазы Ымыдактан төөгүнү дыңнап бижээн.

⁵⁴ Кенин-Лопсан М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 21.

2.2. САТ ОЙДУП-ЛОВУҢНУҢ САЛГАЛДАРЫ

(Чүрмит-Тажының адазының кады төрөөн акызы)

Сат Уртун-Назынның улуг оглу Ойдуп (Ойдуп-Ловуң, Баян-Ловуң деп база адаар турган⁵⁵) – Чүрмит-Тажының адазы Сат Саны-Шири-биле кады төрөөн алышкылар. Ойдуп – улуг эртемниг, ловуң эргелиг лама, ол үеде база бир чырык угаанныг кижилерниң бирээзи, Чадаананың Алдыы-Хүрээзин (Кызыл-Чыраа хүрээзи) туттурган башкы. Хүрээ чанынга өг-дуганны Түлүш Чүлдүм Мунзук кылдырган.⁵⁶

Дангыттын уруу Чечен Дөмүржаевнаның улуг оглу Гелцен, даайы Олег Дөмүржаевичиден Ойдуп-Ловуңнуң төөгүзүн дыңнааш, школага эртем-практиктиг конференцияга кириштирген шинчилел ажылынга мынчаар бижээн: “Ойдуп-Ловуң башкы Тибет, Непал, Индияга 25 чыл дургузунда сарыг шажынның философиязының дээди сургуулун дооскан. Лхаса хоорайның Дрепунг Гоманг, Непалдың Кайлаши, Индияның Наланда хүрээлеринге өөренип чораан, сагылы – геше-лхарамба. Индиядан ийи ловуң келген: бирээзи – Сат уксаалыг Шокар-Ловуң, өскези – боду база-ла Сат уксаалыг Баян-Ловуң (Ойдуп-Ловуң), олар Тывага 45-46 хар үезинде келгеннер.

⁵⁵ Монгуш Олег Дөмүржаевич, 1956 чылдың май 7-де Чадаанага төрүттүнгөн. Авазы Монгуш Дангыт Чымбаевнаның сактыышкыннарын дыңнап бижип чораан, амгы үеде бистин аравыста чок. Ооң база уруу Чечен Дөмүржаевнаның демдеглелдерин төрели Түлүш Чечена Сүгдер-ооловна 2024 чылдың сентябрь айда авторга дамчыткан.

⁵⁶ Түлүш Чечена Сүгдер-ооловна, информант, 16.02.1970 чылда Чадаанага төрүттүнгөн. Чадаананың № 2 школазының башкызы, Сат Лопсаңның ачыууу.

Келгеш, бир дугаарында, Хайыракан дааның баарына турган бичии мөргүл бажыңын амгы Чадаана хоорайның Сүт болбаазырадыр заводунуң турар чериниң орнунче көжүргөш, ийи каът улуг сарыг хүрээни Хайыракан суурнуң адаанда Кызыл-Чыраа деп черге сарыг шажын сургуулу кылдыр ажыткаш, орта бичии оолдарны өөредип эгелээн. Ол хүрээни чон Алдыы-Хүрээ деп адай берген.

Ойдуп-Ловуң башкы хүрээден үнгөш, өг-бүлө тудуп, карачал амыдырал амыдырай берген. Ол хүрээни кады өөренип чораан эжи Шокар-Ловуң баштап чыдып калган.

Өг-бүлө туткан соонда, Лопсаң деп оолдуг болган. Ойдуп-Ловуң башкы биле Лопсаң адашкыларның чылгызы муң ажыг, а чүглө төрүүр белери 700-тен 800 аразы хире турган. Күзүн ол хөй чылгыны тайгадан күзеттеп, Бора-Булак ховузунче бадырып кээрге, олар тарап оыттай бээрге, амгы хөмүр-даш уургайы турар ховуну дола бээр турган. Чылгыны бөле шапкаш, суггарары-биле Чадаана хемге эккээр турган чүве-дир. Хөй чылгы хары угда сугну иже бээрге, ол хем кезек када үстү бээр турган. Оон ол хөй чылгыны суггаргаш, катап ховузунче Чадаана хемден үндүр хай дей бээрге, хөй чылгы баскылажып үнгөн соонда, беш-алды кулунну базып каапкан боор. Ынчангаш амгы Бажың-Алаак суурнуң үстүндө черни Кулун-Дүжер деп аңаа үндезилеп ынчаар адаан»⁵⁷ - деп, Гелцен бижээн. Бо төөгүдө хөөредиг бары эскеринчиг-даа болза, оон үндезин барым-даазы улуг.

⁵⁷ Монгуш Олег Дөмүржаевич, 1956 чылдың май 7-де Чадаанага төрүттүнгөн. Авазы Монгуш Дангыт Чымбаевнаның сактыышкыннарын дыңнап бижип чораан, амгы үеде бистин аравыста чок. Оон демдегелдерин чээни Чечена Сүгдер-ооловна Түлүш 2024 чылдың сентябрь айда авторга дамчыткан.

Ойдуп-Ловуң башкы аалдарга чалалгага чорааш, 38 харлыында хенертен чок болган.⁵⁸

Чаңгыс оглу Лопсаң (Сат чагырыкчы)

Ойдуп чаңгыс оолдуг чораан. Ооң ол оглу Сат Лопсаңны Даа кожууннуң чону эрге-дужаалының аайы-биле «Сат чагырыкчы» дээр турган. Ол чагырыкчы эрге-дужаалды кырган-ачазы Сат Уртун-Назындан салгап алган. Лопсаң – Сат сумузунуң сөөлгү чинзелиг чагырыкчызы, база-ла дээди лама эртемниг, кожууннуң шылгараңгай кижилериниң бирээзи, Бора-Булак ховузунга сыңмас кылдыр чаттыла берген чоруур, чаңгыс аай өңнүг хөй чылгызы-биле сурагжып чораан.⁵⁹

Сат Лопсаң Ойдуп оглу (Сат чагырыкчы) ийи удаа кадай алган. Баштайгы өөнүң ишти Ханды Балчий уруун ондарлардан кудалап алган, Сеңгин чаңгы ооң каты чораан. Ондар Сеңгин чаңгы Моолдуң Улуг-Хүрээзинче тейлеп чорааш келгеш, күдээзинге алдын-мөңгүн сугар тускай, нарынчыдыр чараштап каан бичии хааржак белекке берген.

Сат чагырыкчы баштайгы өөнүң ишти Хандыдан үш оолдуг болган: Сагды, Доктугу, Чигжи. Хандының оолдарының бирээзи Доктугу – амгы Тываның ыдыктыг демдээ – тугунуң овор-хевирин чогаадып чураан чурукчу Сат Оюн-оол Доктугуевичиниң адазы ол-дур.

⁵⁸ Монгуш Нима Дөмүржаевич – информант, 1970 чылда төрүттүнген. Сат Дангыт Лопсан уруунуң (1927 чылда төрүттүнген) уйнуу. Кырган-авазындан дыңнаан чүүлүн дамчыдып чугаалаан.

⁵⁹ Монгуш Дангыт Чымба уруу – 1927 чылда Шемиге төрүттүнген. Уруу Чадаананың №3 дугаар школының география башкызы Байлак Дөмүржаевна Донгак авазының сактыышкынын бижиپ алгаш, дамчыткан.

Ийиги өөнүн ишти, Чыраа-Бажы чурттуг Монгуш Сендинмаа Шыырап уруу, 20 харлыында Сат чагырыкчыга кадай кылдыр барган. Бичиизинде-ле караа аарааш, бир лама башкыга чаптыйлаткаш (домнадыпкаш), экижээн. Ынчалза-даа караа үргүлчү аарып чораан болгаш шоозу чоорту баксыраан.⁶⁰

Сат Лопсаң Сендинмаадан алды ажы-төлдүг болган: Доржу, Ымыдак, Амыр, Мөчөрээ, Очур, Даңгыт.

Сат чагырыкчы узун, семис мага-боттуг, көк карактарлыг, ак шырайлыг, аажы-чаңы топтуг-томаанныг, кижизиг, эвилең кижичүвө-дир. Ооң чылгы малын бир кижии оорлап мунуп алгаш чорда, таваржы бээр болза, ол оорну шиидер хамаанчок: «Бо мал мээнии-даа ышкаш, өскенииде ышкаш» – деп баштактанып каар, эки сеткилдий оон-на көскү.⁶¹

Сат чагырыкчы дугайында солун төөгүнү Сат Артына Сагдыевич (81 харлыг, Балгазында чурттап чоруур) Ымыдактын ачы-чириминге – Чечена Сүгдер-ооловнага чугаалап берген:

– Чаа-Хөлге шүүгү (суд) үезинде херек үүлгедикчилерин шиидип турда, Сат чагырыкчы хамык улусту агартып, болчуп туруп берген дээр, оон дүжүметтер хорадаан. Эң сөөлүндө кирип келген кайгалдан (сөөлүндө ТАР-ның Чазааның кежигүнү, Биче Хурал даргазы апарган)

⁶⁰ Ымыдак Лопсаң уруу – 1917 чылда Хайыракан сумузунга төрүттүнгөн. Уруу Түлүш Анчымаа Кошкар-ооловнаның авазы Ымыдак Лопсаң уруундан дыңнап бижиپ ап чораан сактыышкыннары.

⁶¹ Сат Даңгыт Лопсаң уруу – 1927 чылда Шемиге төрүттүнгөн. Уруу Чадаананың №3 дугаар школазының география башкызы Байлак Дөмүржаевна Донгак авазының сактыышкынын бижиپ алгаш, дамчыткан.

Сат чагырыкчы, ону камгалаар сорулга-биле, айтырган-дыр: «Ажы-төлүң азыраар дээш-ле, ол аътты алган боор сен аа?» Ынча дээш, оорлаан аъдын бергеш, салып чорудупкан дээр. Ол болган таварылганың соонда, элээн чылдар эрткенде, чагырыкчы боду репрессияга таваржы бээрге, шүүгү (суд) үезинде демги кайгалы Тыва Арат Республиканың Чазааның кежигүнү апарган бооп, ол Сат чагырыкчының херээн чиик кылдыр көргөш, чүгле эрге-дужаалын казып каапкаш, өнчү-хөрөңгизин хевээр арттырган дижир.⁶²

Чур. 6, 7, 8. Информантылар: Сат чагырыкчының уйнуу Монгуш Нима Дөмүржаевич, Сат Артына Сагдыевич (81 харлыг, Балгазында чурттап чоруур) – Сат чагырыкчы дугайында төөгүнү Сат чагырыкчының ачы-чирими (правнучка) Чечена Сүгдер-ооловна Түлүшке чугаалап берген. Байлак Дөмүржаевна Донгак – Сат чагырыкчының уйнуу

⁶² Сат Артына Сагдыевич (81 харлыг, Балгазында чурттап чоруур) – Ымыдактың (Сат чагырыкчының уруу) улуг оглу Сүгдер-оолдун уруу, амгы үеде Чадаананың № 2 школазында башкы Түлүш Чечена Сүгдер-ооловна б чыл бурунгаар дыңнап бижээн.

XX вектин эгезинде Хаанныг Россияга, Ураанхай чуртунга болуп турган өскерилгелер, чаартылгалар, төрө эргилдези, Тыва Арат Республика үезинде политиктиг күчүлелдер тыва чоннун хууда амыдыралынга, тус-тузунда салым-чолунга улуг салдарны чедирген. ТАР үезинде ызыгууртан бай улустун ажы-төлүнгө үжүк-бижик өөренирин хораан, оларның мал-маганын, өнчү-хөреңгизин хавырып аппарган. Сат чагырыкчызының өнчү-хөреңгизин, мал-маганын хавыргаш, эң-не багай, аарыг, аскак инек биле хой арттырып берген. Олары каш чыл болгаш, өзе бергенде, «ам база байый бергеннер-дир» дээш, база катап хавырган деп, Сат чагырыкчының уруу Ымыдак сактып чугаалаан.⁶³

Кажан Тывага 1921 чылда хувискаалдың чалбыыжы бүдүн Танды-Тывазын шыва алы берген үеде, чаа тургустунган нам-чазактың агитаторлары Кызыл шериг эдертип алган келгеш, бай эргетен Сат чагырыкчының муң ажыг чылгызын хавыргаш, чаа тургустунган коллективтиг бүдүрүлгеже үлөп берипкеш, бодун бай-дүжүмет дээш 1946 чылда Хем-Белдиринче алды чылдың дургузунда политиктиг күчүлелге таварыштырып, шөлүп чоруткан. Ол ышкаш ооң тос ажы-төлүн бай эргетен ажы-төлү, эрге чок контрлар дээш репрессиялап, школа-сургуулга өөренирин нам-чазак хораан. Сат Лопсаңның бичии ажы-төлү чайлаг школазынга өөрөнгөн эштериниң артынга чаштынып оруп

⁶³ Тулуш Анчымаа Кошкар-ооловна (1944 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыракан суурга төрүттүнгөн) – кыдыраашка авазы Ымыдак Лопсан уруунун (1917 чылда Хайыракан суурга төрүттүнгөн) сактышкыннарын дыңнап бижээн.

тургаш, үжүктү танып билип, номчуптар кылдыр өөренип алган. Олар дээрге Очур, Амыр, Даңгыт-ла болгай.⁶⁴

Бай ызыгуурлуг улуска, эргезин казыткан дээш, үжүк-бижик өөренирин хоруп, дөргүл-төрели оларже чагдавастап, эш-өөрүнден аңгылап турза-даа, Сат чагырыкчынын ажы-төлү улус артынга чаштынып чорааш, чаа тыва бижикти өөренип ап шыдапканнар. Ооң уруу Даңгыт бодунун кызымаа-биле школада өөренип турар сургуул эштеринден, оларны көрүп тургаш, үжүк-бижикти өөренип алган. Ол черле кызымак, угаанныг болганындан, садыглап барганда, бажының иштинге саннарны санап, чиижең садыгжыларга акшазын мөлчүтпес турган. Ол үеде контрлар ажы-төлү дээш, Бландина, Ожамааны дөргүл-төрели кидис өгнүн чүьгүнге хептер-биле катый дүрүп, чажырып чорааш, оларның-биле аргыжып, эдержип чораан. Контрлар ажы-төлүнүн аттарын безин адаарындан коргар турганнар.⁶⁵

Шеминиң Семис мээрени Монгуш Чымба, ажы-төлү чок болгаш, Сат чагырыкчыдан Даңгытты дилээш, азырап каан, ынчангаш ооң ат-сывы Монгуш Даңгыт Чымба уруу апарган. «Мээң авам Даңгыт чырыткылыг Будда бурган башкының өөредиин аажок эки билир чораан кижини,

⁶⁴ Монгуш Олег Дөмүржаевич, 1956 чылдың май 7-де Чадаанага төрүттүнгөн. Авазы Монгуш Дангыт Чымбаевнаның сактыышкыннарын дыннап бижип чораан, амгы үеде бистин аравыста чок. Ооң демдегелдерин чээни Чечена Сүгдер-ооловна Түлүш 2024 чылдың сентябрь айда авторга дамчыткан.

⁶⁵ Монгуш Даңгыт Чымба уруу (Сат Дангыт Лопсан уруу) – 1927 чылда Шемиге төрүттүнгөн. Уруу Чадаананың № 3 дугаар школазының география башкызы Байлак Дөмүржаевна Донгак авазының сактыышкынын бижип алгаш, дамчыткан.

ынчалза-даа ону ханы тайылбырлаарындан коргар чораан. Куш даң бажы адып кээрге-ле, отгуп келген, Өвүрнүн Кезек-Хадын деп черде аалывыстың турар черинде, Богда-Кегээн башкының ыдыктап, дагып каан тейинде, тейлеп олуарын көрүп өскөн мен. Дүн-хүн-даа дивес, чуланы өжүрбейн, саржагны немээр дээрге, немеп-ле турар бис. «Хүрээлерге шилги инектин сүдүн өргүүрге, кончуг буянный, судур ораар барындак даарап алгаш, өргүүрге, дыка эки» деп чагып, сургап орган» - дээрзин Даңгыттын уруу Байлак Дөмүржаевна Донгак сактып чугаалаан.

Политиктиг күчүлел кижилернин амыдыралынга дыка улуг аар согугну болдурган. Эргезин казыткан Сат чагырыкчы, ооң өөнүң ишти Сендинмаа өске кижилерже улуг үн-биле чугааланмас чорааннар. Кижилер чүү-даа деп сөгленип турар болза, ыт чок дыңнап оранар. Ол берге үеде ызыгууртан бай чораан кижилер чон-биле харылзашпас, эдеришпес, артык чугаа чугаалавас турган. Сат чагырыкчының өг-бүлезин колхозка база хүлээвээн, ажилга-даа ажилдатпаан, ажы-төлү кырып назылааш, социал пенсия ап турганнар. Чүрмит-Тажының адын билбейн адапкан болза, даштын улус бар-чогун албан хынаар турган деп, Артына акый чугаалаар.⁶⁶

Сат Лопсаң Ойдуп оглу (Сат чагырыкчы) берге чуртталгаже киргеш, кадыы баксырааш, 1936 чылда кызылдустай берген. Өөнүң ишти Сендинмаа база кадыы баксырап, караа көрбөс апарган. Ынчалза-даа хеймер уруу

⁶⁶ Түлүш Чечена Сүгдер-ооловна - Чадаананың №2 школазының башкызы, Сат Лопсаңның ачы-уйнуу, Сат Артынадан дыңнаан.

Дангыттын ийи уруун азыражып чорааш, 1955 чылда чок болган.⁶⁷

Сат чагырыкчы эргезин казыткан ужун оон үш ажы-төлү өг-бүлө тутпаан, чүгө дизе эрге чок улус-биле өг-бүлө тудары хоруглуг турган.

Ийиги өөнүн ишти Сендинмаадан ажы-төлүнүн кыстарының улуу Ымыдак 1937 чылда Чадаананың Кызыл-Чырааның Суг-Бажы деп черге Түлүш Кошкар-оол Кунгаажап оглу-биле чажыт байдалга, эрги ёзу-биле кудазын дүжүрүп, өгленгеннер. Кады чурттап эгелээш-ле, кадыг-берге чуртталганы көрө бергеннер. Кайызының-даа адаызыгууру байлар: Ымыдактын ачазы Сат чагырыкчы – эргезин казыткан дүжүмет (эрге-дужаал эдилээн улусту «дүжүмет», орустап «феодал» дээр чораан). Кошкар-оолдун адазының угу – ламалар. Эргезин казыттырган кижии уруу кадайланып алган дээш, Кошкар-оол Кызыл – Кызыл-Мажалык аразының телефон-телеграф чагыларын барык-ла халас кылышкан. Эргезин казыткан улус-биле кады Чадаананың школаларын, эмнелгелеринин тудугларын кылчып, херекти эрттирген. Оларны таңныылдар удутпайн кадарып, дүн-хүн чок ажылдадып турган. Ынчаар ажылдадырга, чамдык улус шыдашпайн, дезиптер таварылгалар база турган. Ол эргезин казыттырганнарга улуг план база онаап каар: тараа, эт, саржаг дужаар, ону чыл санында күүседип чорааннар. Оларның бүрүн эргезин 1964 чылда эгиткен.

⁶⁷ Түлүш Анчымаа Кошкар-ооловна – 1944 чылдың январь 10-да Чөөн-Хемчиктин Хайыракан сумузунга төрүттүнген. Авазы Ымыдактан дыңнап бижээн.

Чур. 9. Түлүш Кошкар-оол Кунгаажарович – Сат чагырыкчызынын уруу Ымыдактын өөнүн ээзи

Даңгыттын уруу Татьяна Дөмүржаевнанын оглу Ниманын аныяа-даа аттыг, төөгү сонуургаары-даа аажок, ук-ызыгуурунун дугайында кырган-ава, кырган-ачазындан дыңнап алган сактыышкыннарын, тын тынмай, келдирлей-келдирлей хөөрээр кижиге болган. Ооң бир сактыышкыны: «Шаанда Мыйыстыг кырган-ачам (шолазы) Түлүш Кошкар-оол Кунгаажарович аныяанда, репрессия үезинде, эргезин казыткан контр Сат чагырыкчынын уруу Ымыдак кырган-авамны кадайланып алганы дээш үш чылда шииттиргеш, херек эрттирип чоруптарга, Чадаана чону бо кижиге кадайы дээш домзактап чоруткаш, оон келгеш, оозун олчаан кааптар боор дижип турган. Үш чыл эрткенде, хосталып үнүп келгеш, дедир кадайынга кээп олутуп алырга, бүдүн Чадаана чону кайгап көрүп турган деп, Даңгыт кырган-авам Өвүрге чугаалап органын сактыр мен. Чайын Өвүрге Кезек-Хадың деп черге аалывыска Чадаанадан Кара кырган-авам, Мыйыстыг кырган-ачам база Бөдүүн-Очур кырган-ачам

суглар ажып келирге, хойну дөгөргөш, хойтпакты тиге бээрлер. Ынчап хөөрежип олургаш, Кара кырган-авам мынча деп кожумактап органын сактыр мен:

Көвей чылгы аразында
Хөрээ бедик Хүрөң-Дойну.
Тос-ла кожуун чыгып кээрге,
Кажараңнаан Кошкар-оолду!

Шаанда Тывага хувискаал соонда байларның өнчүзү болур мал-маганын ийи катап хавырыптарга-ла, өспейн, куруглай бээр турган дээр, а ол үеде Даңгыт кырган-авамның азыраан адазы Семис мээрөнниң малын хавырып аппаар-ла, саадавас, дииренниг чүве дег, эндере өзүп-ле каар болган. Ынчалдыр-ла, чеди катап хавырган, чеди дугаар хавырыптарга, ол мал өспейн барган дижи, ол үеде бүдүн Хемчик чону чугаалажып турган дээрзин кырган-авамның чугаалап олурганын сактыр мен».

Ымыдак биле Кошкар-оол ашак-кадайның аажы-чаңы дыка-ла чаагай сеткилдиг, экииргек, хүндүлээчел, кижилер алалап билбес улус. Ажы-төлү билип кээрге-ле, оларның өөндө өглер кезип чоруур улус бар боор турган: Барыкаан деп караа көрбөс эр киж, Лакпаа деп кадай киж, Сыпыына деп эр киж. Мындыг кээргенчиг, чуртталгазы шуудаваан улус оларның өөн оюп эртпес турган. Кээрге, оларны чемгерер, шуглак-дөжек салып бергеш, хондурар чорааннар. Дыка биче сеткилдиг, кымга-даа бүзүрээр, киж кижини мегелептер, кажарлаптар, кара сагыштаар деп бодал оларга турбаан. Күш-ажылга дендии ынак улус турган. Хайыраканга Сталин аттыг колхозка кежигүн кылдыр кирер дээрге, бай ызыгуурлуг дээш, оларны хүлээвээн.

«Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» - деп, Кошкар-оол биле Ымыдак, болганчок-ла, ажы-төлүнгө чугаалап чорааннар. «Контр», «феодал» диртип, «чоннуң дайзыннары» деп ададып турган улусту агарткан деп дыңнааш, Ымыдак: «Өлбейн чыткаш, ындыг эки чүвени база дыңнаар чүве-дир!» - деп амырап чугаалап орган.⁶⁸

Тываның күрүне тугун чогаадып кылган чурукчу Сат Оюн-оол Доктугуевичиниң адазы Сат чагырыкчының ийи дугаар оглу болур. Ол Улан-Баторга улуг хүрээге өөрөнгөш, кечил эртемин чедип алган. Доктугу Сат кээп турда, Тывага хувискаал эгелээн. Чанып келгөш, удатпайн Ховалыг Алдын-Херел-биле өг-бүлө тудуп чурттай берген.

Чур. 10. Тываның күрүне тугунун автору Сат Оюн-оол Доктугуевич

⁶⁸ Түлүш Анчымаа Кошкар-ооловна – 1944 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайы-ракан суурга төрүттүнгөн, авазы Ымыдак Лопсаң уруундан дыңнап бижээн кыдырааш саазынында сактыышкын.

1946 чылда ол Чадаанага Допчукай деп кижинин ачызы (уйнуу) Чүлдүм Түлүш Мунзук оглунун ажытканы, өглерден тур-густунган дуганнарга ажылдап эгелээн. Өг-дуганнарның ажыл-агыйын Сат Доктугу Лопсан оглу (шолазы Узун-Кечил), Миндит кумзат (Чаа-Хөлден) харыылап башкарып турганнар. Ол үеде Тыва Арат Республиканың хөгжүлдөзү, бурунгаар көрүжү Совет Эвилелинин политиктиг идеоло-гиязындан дыка улуг хамаарылгалыг турган. Ынчан чон аразынга атеизмни суртаалдап, хүрээ-хииттерни узуткап, шажын-чүдүлгеге удур суртаал ажылы чорудуп турган. Ынчангаш өг-дуган хүрээлерни ыяштан кылып алыр дээш, чудуктарын белеткеп алган турда, намчазак чөшпээрел бербээн. Ыяштарын чуртталга бажыңнары кылдыр тудуп каапкан. Ол өг-дуганнарның оран-савазын, өглерин, чоннун өргээн акшазын Чөөн-Хемчик кожууннун Хайыракан сумузунга турган колхозка хүлээткен. Номсудур, шан-кеңгирге, чула тудар колдулар дээш, хөй-ле эдилелдерни бир айның дургузунда бижип демдеглээш, Тываның Алдан-Маадыр аттыг музейинге хүлээткен. Ол бүгү ажылды Тере-Комбу Түлүш (Улуг-Кешпи, 1980 чылдарга дээр амгы Сарыглар Часкал кудумчузунга чонну хүлээп орган), Сат Доктугу (Узун-Кечил) олар башкарып, шажын эдилелдерин музейге дужааганнар.⁶⁹

Чурукчу Оюн-оол Саттың ачазы Доктугу кечил сагылдыг лама, ооң адын адавайн, хүндүлээр дээш Узун

⁶⁹ Монгуш Олег Дөмүржаевич, 1956 чылдың май 7-де Чадаанага төрүттүнгөн. Авазы Монгуш Даңгыт Чымбаевнаның сактышкынарын дыңнап бижип чораан, амгы үеде бистиң аравыста чок. Ооң демдеглелдерин чээни Чечена Сүгдер-ооловна Түлүш авторга дамчыткан.

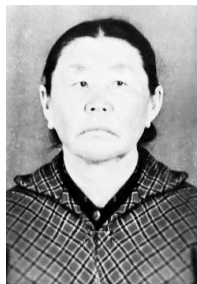
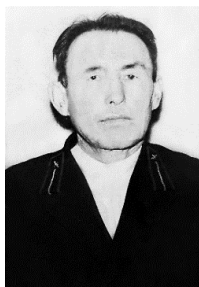
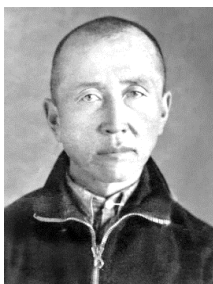
Кечил дээр турган. Улан-Баторга өөренип алгаш келген. Октябрьның улуг революциязының соонда хүрээлерни узуткап, лама башкыларның ажыл-херээн хоруп эгелээрге, өг-дуганнарга ажылдап турган ламалар тарап, өгленгилеп алган болгаш хүрээ тудар деп турган чудуктары-биле бажыңнар туткулап алган. Узун Кечил база өгленгеш, хөй ажы-төлдүг болган.⁷⁰

⁷⁰ Донгак Байлак Домуржаевна – информант, 1971 чылдың апрель 22-де Өвүрнүң Арыг-Бажы деп суурга төрүттүнген.

ОЙДУП-ЛОВУҢНУҢ ОГЛУ САТ ЛОПСАҢНЫҢ (САТ ЧАГЫРЫКЧЫНЫҢ) САЛГАЛДАРЫ

Чур. 11. Сат чагырыкчының уруу Ымыдак Лопсаңовнаның
сес ажы-төлү.

Чур. 12, 13, 14. Сат чагырыкчының оглу Сагды Лопсаңович, Сагдының
оглу Бегзи, Сат чагырыкчызының уруу Амыр Лопсаңовна.

Чур. 15. Сат чагырыкчының оглу Чигжи Лопсанович, хеймер уруу
Бүрбү болгаш уйнуу

Чур. 16. Сат Бегзи Сагдыевич-биле Хүрең Эрелчиновнаның уруглары:
Мария, Владимир, Николай, Михаил, Виктор.
1958 чылда тырттырган чурук.

Чур. 17. Сат чагырыкчының уйнуу Бегзи Сагдыевичиниң ажы-төлү

Чур. 18, 19. Сат чагырыкчының оглу Очур (Бөдүүн Очур) Лопсанович.

Барыын Украинага шериг албаны эрттирип турар үезинде гуцулдар чурту Речь Посполитаяның музейинге ол чоннуң шериг хевин кеткеш, тырттырып алган. Очур Лопсанович Саттың совет шериг хептиг чуруу.

2.3. САТ БИЛЕ МОНГУШ АЙМАКТАРНЫҢ АРАЗЫНДА ХАРЫЛЗААЗЫ

УРТУН-НАЗЫН САТТЫҢ КЫС УРУУ ДЫРЫШКААНЫҢ САЛГАЛДАРЫ (Дырышкаа – Чурмит-Тажының ачазының кады төрөөн угбазы)

Сат Дырышкаа Уртун-Назын уруу – Чурмит-Тажының адазы Саны-Шириниң кады төрөөн угбазы, гүн ноян Хайдып үгер-даа биле Тываның пандито камбыламазы Лопсан-Чамзының – бо ийи алышкының иези.

Дырышкааның өөнүң ээзи Кара-Бай (Карапай, Арапай) чаңгы, Монгуш сумузунуң чагырыкчызы – алызындан орус уктуг кижиге. 1800 чылдар үезинде Хемчиктин улуг байларының бирээзи Бошка чалаң⁷¹ оолдары-биле кады Хаан-Дээр тайгазынче аңнап чорааш, ээн тайгага аштап өлүр чеде берген, аңнааш, аскан хевирлиг аныяк эр кижиге тып алганнар. Ол тып алган кижизи ак кештиг, көк карактарлыг, сарыг баштыг, өске сөөк кижиге болган. Аалынга эккелгеш, чандыраар дээрге, ол оол ынаваан дээр. Ооң адын Шаңгырбай деп адап алганнар.⁷² Шаңгыр карактарындан-на боор. Бай аалдың ээлеринге азыраан оглу болуп ижиге бээрге, ону аалдың кыстарының бирээзи-биле бай-шыырак кылдыр өглөп кааннар. Ол уругдан оолдуг болган. Төрүт-түнген оолдун адын Хайнакай деп адап алганнар, хайнак

⁷¹ Монгуш В.С. – информант, Чадаананың Буян-Бадыргы аттыг музейиниң ажылдакчызы, Буян-Бадыргының ачымы.

⁷² Монгуш В.С. – информант, Чадаананың Буян-Бадыргы аттыг музейиниң ажылдакчызы, Буян-Бадыргының ачымы.

кижи дээри ол. Хайнакай өзүп, өгленип алгаш, 9 оолдун, 3 кыстың – 12 ажы-төлдүң адазы болган. Хайнакай адазындан-даа узун дурт-сынныг, мөге-шыырак кижиге болган. Аът мунуп аарга, узун буттары черге дээр чыгыгы чоруур боорга, улус ону Улуг-Ашак деп шолалай берген. Улуг-Ашактан дун оглу Карапай (Кара-Бай, чамдык улус Арапай-даа дээр) төрүттүнгөн.⁷³

Карапайны Уртун-Назын Саттың (Көкей ноянның) кызы Дырышкаа-биле өглөп каан чүве-дир. Карапайдан Дырышкаа Хайдып биле Лопсаң-Чамзы деп ийи оол божаан. Олары өзүп келгеш, Таңды-Тывазының бажында төрө-херээ баштаар улуг кижилер болуп – бирээзи гүн ноян, өскези Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң камбы-ламазы апарган.

Бо дээрге Сат чагырыкчының салгалдарындан алган медээлер болгаш Монгуш Борахович Кенин-Лопсаңның “Буян-Бадыргы” деп эссе-романынга даянып бижээн төөгүдүр. Аңаа хамаарыштыр чамдык төөгү материалдарында чөрүшкек чүүлдер бар бооп турар. Чижээлээрге, С.Ы. Монгуштуң “Хайдып үгер-даа: угу, чурту” деп чүүлүндө “Лопсаң-Чамзы биле Хайдып эр, кыс халышкылар оолдары” дээрзин бижээн.⁷⁴ А С.Б. Ховалыгның “Ак-Монгуштарның салгалдары” деп материалында Лопсаң-Чамзы Хайдыптың адазы

⁷³ Монгуш В.С. Даа кожууннуң 1885–1908 чылдарда нояны Хайдып Үгер-Дааның ада-ызыгууру болгаш ооң ажыл-үүлөзи //Сб. 1-ые Ермолаевские чтения. Кызыл, 2012. – А. 196.

⁷⁴ Монгуш С.Ы. Хайдып үгер-даа: угу, чурту / Төөгүгө даянымшаан – келир уеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 135.

Карапайның кады төрээн кыс дуңмазының оглу.⁷⁵ Х.Д. Монгуштун “Пандидо Чамзы-Камбы” деп номунда⁷⁶ Лопсаң-Чамзы Монгуштар уктуг боорда, Хайдып-биле кады төрээннер оолдары, М.В. Монгуштун “История буддизма в Туве (вторая половина VI – конец XX в.)” деп номунда Лопсаң-Чамзы Ондарлардан⁷⁷ укталган апарган. Кенин-Лопсаңның “Буян-Бадырғы” деп эссе-романында болгаш Сат чагырыкчының салгалдарының бадыткалындан Лопсан-Чамзы биле Хайдып кады төрээн алышкылар.⁷⁸ Ынчангаш Лопсаң-Чамзының үнген ук-дөзү маргыштыг бооп турар.

С.Б. Ховалыгның “Ак-Монгуштарның салгалдары” деп чүүлүндө мынчаар бижээн:⁷⁹ “Арапайның чаңгыс оглу – Хайдып (Буурул ноян). Хайдыптың азыраан оглу Буян-Бадырғы. Буян-Бадырғының азыраан ажы-төлү: Допчун, Сундуй-оол, Чалгаадай (Чалаагалдай – авт.), Дембикей, Байырты-Белек. Буян-Бадыргыдан төрүттүнгөн уругну Алдын-Куй дээр”.⁸⁰ Бо чүүлде медээлер улуг эртемденивис Монгуш Борахович Кенин-Лопсаңның Буян-Бадырғының амыдыралын, допчу намдарын бижээн номунга болгаш Сат

⁷⁵ Ховалыг С.Б. Ак-Монгуштарның салгалдары /Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 136.

⁷⁶ Монгуш Х.Д. Пандидо Чамзы-Камбы. Б.м.; б.и., 2021. С. 33.

⁷⁷ Монгуш М.В. «История буддизма в Туве (II пол. VI – кон. XX вв.) Новосибирск: Наука.2001. 66-68.

⁷⁸ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 70, 76, 160, 166.

⁷⁹ Ховалыг С.Б. Ак-Монгуштарның салгалдары. / Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 136.

⁸⁰ Ховалыг С.Б. Ак-Монгуштарның салгалдары. / Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 136.

чагырыкчының салгалдарының медээлеринге дүүшпес бооп турар. Кенин-Лопсаңның номунда бижээни болза: “Буян-Бадырғы, Байырты-Белек, Дембиккей дээрге Буурул ноянның бодунуң шилип азыраан уруглары, ынчангаш аныяк ноян (Буян-Бадырғы) бодунуң кады азыраан чүвелеринге эриг баарлыг болбайн канчаар. Севээн дээрге демги ол ээжи кадайның (Хайдып ноянның кадайы) бодунуң оглу ыш-кажыл”.⁸¹ Мында Буян-Бадырғының азыраан ажы-төлү эвес, а адазы Хайдыптың ооң-биле кады азыраан уруглары дээрзи билдингир-дир. А кады азыраан акызы Севээнниң дугайында үстүнде материалдарда⁸² чаңгыс-даа сөс чок. М.Б. Кенин-Лопсаң биле Сат чагырыкчының салгалдарының берген медээлеринден – Хайдып үгер-даа биле Лопсаң-Чамзы кады төрээн алышкылар,⁸³ а бо С.Б. Ховалыг биле С.Ы. Монгуштуң бижээн материалдарында Хайдып үгер-даа биле Чамзы-Камбы кады төрээннер оолдары болуп турар. С.Б. Ховалыг чүүлүнде: “Хайнакайның ажы-төлүн адаарга, мындыг: Арапай (Карабай), Хойтпак-оол (Көвей-Хойлуг), Уртун-Назын, Челеге, Бадыккай, Айыжы. Үш уруунуң чүгле чаңгызы билдинген. Ону Бичекей (Семис-Бичекей) дээр. Ол Ондар Чамзы-Камбының авазы болуп турар”⁸⁴ – деп бижээн. “Үш уруунуң чаңгызы билдинген...” деп сөстөр ол төөгүнүң үндезинин билбезин херечилеп

⁸¹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 58.

⁸² Ховалыг С.Б. Ак-Монгуштарның салгалдары. / Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 136.

⁸³ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 70, 76, 160, 166.

⁸⁴ Ховалыг С.Б. Ак-Монгуштарның салгалдары / Төөгүгө даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 136.

турар. А Монгуш Бораховичиниң бо төөгүгө хамаарыштыр медээчилери хөй, Сат чагырыкчының ажы-төлү Ымыдак (1917 ч. т.), Даңгыт (1927 ч. т.) ол үелерге элээн чоок, олар-ның адазы Сат чагырыкчы Хайдып үгер-даа-биле кожа-хелбээ чурттап, эдержип чораан болгай, ынчангаш бо төөгүнүң шыны оларда болгу дег. Бир эвес, Кенин-Лопсаңның болгаш Сат чагырыкчының салгалдарының медээзи-биле алыр болза, Лопсаң-Чамзы Хайдып-биле кады төрөөн алышкылар боорда, ол-биле дөмей Монгуш аймаан-дан үнгөн болур-дур. С.Ы. Монгуш “Хайдып үгер-даа: угу, чурту” деп чүүлүндө ТАР үезинде Сат Чүрмит-Тажының соон дарый Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы чораан Ондар Байыр Ширинмеевичиниң сактыышкынын бижээн: “Улуг-Ашактың оглу, Көвей-Хойлуг деп шолалыг Хойтпак-оол деп оглу мээң өгбөм ол. Мен Көвей-Хойлугнуң уруунуң оглу мен. А Буурул ноян биле Чамзы-Камбы эр, кыс ийи халышкыларның оолдары дээр чораан”. Ол-ла материалда Байыр Ширинмеевич Хайдып үгер-дааның иези Дырышкаа дугайында мынча дээн:⁸⁵ “Улуг-Ашактың дун оглу Карапайдан Буурул ноян төрүттүнгөн. Кажан ашаа Карапай өлү бээрге, ооң кадайы бодунуң чурту Баян-Таланың Чанагаш-Аксынче көже берген. Ол аажок бай кадай. Хайдыпты (Буурул-ноянны) ооң даайы Дүгер ноян Аяңгатының чагырыкчызынга томуйлаарга, Чанагаш-Аксындан иезин, төрелдерин, ооң иштинде Буян-Бадыргының адазы Номчуланы чылгычыладып, көжүрүп алгаш барган чүве-дир”. Бо С.Ы. Монгуштуң “Хайдып үгер-даа: тугу, чурту” деп чүүлүндө

⁸⁵ Монгуш С.Ы. Хайдып үгер-даа: угу, чурту / Төөгүгө даянымышаан – келир уеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 135.

Сат чагырыкчының ажы-төлүнүн медээлеринде база Кенин-Лопсаңның номунда бижиттинген Дүгер үгер-даа Карапайның кадайы Дырышкааның чоок төрөл акызы дээрзин бадыткап турар.

Кезек-Саттарның өгбези Уртун-Назын Сат – Сат сумузунун чагырыкчызы чораан, назылап кырааш, эргедужаалын ачымы Лопсаңга дамчыдып берген.⁸⁶ Ол уруу Дырышкааны Ак-Монгуштарның Хайнакайның оглу Карапайга (Кара-Бай) кадай кылдыр берген. Монгуш Бораховичинин “Буян-Бадыргы” деп эссе-романынга база Сат чагырыкчызының салгалдарының медээлеринге даянып, бо төөгү бижиттинген. Мында чүгле маргыштыг болуп арткан чүүл – Сат чагырыкчының салгалдарының база Кенин-Лопсаңның “Буян-Бадыргы” деп номунун бадыткалы-биле Лопсаң-Чамзы Хайдыптың бир болза, кады төрөөн дуңмазы,⁸⁷ бир болза, Байыр Ширинмеевичинин сактыышкыны-биле база үстүндө ады кирген төөгүчүлөрнүн материалдары-биле кады төрөөннөр оолдары бооп болур. Чогум, хан төрөөн алышкылар дээрзи маргыш чок.

⁸⁶ Монгуш Чечекмаа Сотпаевна – информант, 1938 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга төрүттүнгөн.

⁸⁷ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 70,76, 160, 166.

Лопсан-Чамзы деп кымыл?

Лопсаң-Чамзы камбы-лама дугайында Кенин-Лопсаңның номунда мынчаар бижээн: «Даа кожууннун нояны Хайдып үгер-дааның кады төрээн дунмазы Лопсаң-Чамзы камбы Тываның хамык хүрээлериниң бүгү-ле ламаларының эң-не хүндүлүг башкызы бооп турган».⁸⁸

Чур. 20. Бүгү Тываның пандито камбы-ламазы
Лопсаң-Чамзы. ТРНМ КП 11286-486

Тибеттиң Геген Гундун Чжамиян дээрзи Амду хоорайга эртемге шылгараан Лопсаң-Чамзыга камбы-лама деп хүндүлүг атты тывыскан чүве-дир. Тывалар ону Чамзы кешпи азы камбы-лама дижир. Тыва чуртунга амбын-ноян Комбу-Доржу биле Чамзы-Камбы олар албан-дужаалдың болгаш хүрээ-хииттиң удуртукчу кижилери болуп алдаржаан турган.⁸⁹

⁸⁸ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 70.

⁸⁹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 70.

Ындыг улуг эртем-билиглиг, эрге-дужаалдыг ийи кончуг оолду чырык черге бодарадып өстүргени дээш Манчы-кыдат төреден Дырышкаага «ээжи ие» дээр эргени берген деп Лопсаңның (Сат чагырыкчының) уруу Ымыдак сактып: «Улус ону хүндүлээш, адын адавас, чүгле «ээжи ие» деп адап, чугаалажыр турган» – деп ажы-төлүнгө чугаалап чораан. Ымыдактың чугаазы шын бооп чадавас. Ынчалза-даа Кенин-Лопсаңның «Буян-Бадыргы» деп эссе-романында Хайдып үгер-дааның кадайының адын дорт адавас, хүндүткеп, Ээжи кадай дижир деп бижээн.⁹⁰ Улуг ноянның өөнүң иштин ынчаар адап турганы барымдаалыг. «Ол чоок улустарыңга үдедип алгаш, чыраа доруг аьдын мунупкаш, аалдарга бараалгаар турган»⁹¹ дээрге, элээн эргелиг, хүндүткелдиг турганы илдең-дир. Ынчалза-даа Хайдып ноянның өөнүң ишти аңаа божуп бербээн, эдерти келген оглу Севээн-биле Буян-Бадыргыны кады азыраан. А Ымыдактың салгалдары авазының сактыышкыннарындан Дырышкааны (Хайдып ноянның иезин) «ээжи ие» дээр турган деп аашкынарлар, ында база ужур бар бооп чадавас.

Улуг оглу Хайдып

Дырышкаа биле Арапайның улуг оглу **Хайдып** хой чылында 1859 чылда төрүттүнген. Ооң төрүттүнген чери – Дагыыр-Тей. Хайдып ноян хинин шыгжаан чурту Дагыыр-Тейни частың адак айында чылдың дагыыр чораан. Акызы Хайдыпай биле дуңмазы Чамзының аразы бир хар турган. Ийи алышкы Моолдуң Кандан хүрээзинге дээди эртем

⁹⁰ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 21.

⁹¹ Ол-ла номда. – А. 21.

chedип алган. Оолдар 5-6 харлыг турда, Карапай (Чаңчаар чаңгы) өске-бир аныяк болгаш бай кадай ап алган дижир.⁹²

Чур. 21. Гүн ноян Хайдып үгер-даа. ТРНМ нв. 548

Хайдыпты ийи метр ажыг дурт-сынныг, мөгешыырак, шаңгыр карактарлыг, сарыг кижиге дээр чораан. Оон улуг-шыырак, чаагайын француз эртемден Плени ортаакы вектерде Европага Улуг Карл хаан-биле деңнежир, кончуг сүрлүг кижиге-дир деп үнелээнин төөгү херечилеп турар.⁹³

Башкы Тандыдан ийи хем агып баткан: Аныяк Хөндергей биле Улуг-Хөндергей. Бирээзи, Улуг-Хөндергей, Хайдып ноянның төрөөн чурту ол. Шуут-ла төк кээп дүшкен черин Дагыыр-Тей дээр, ол болза Хараган-Даг биле Борбак-

⁹² Кенин-Лопсан М.Б. Буян-Бадыргы. Эссе-роман.К. – 2010. – А. 13-14.

⁹³ Монгуш В.С. Даа кожууннуң 1885–1908 чылдарда нояны Хайдып үгер-дааның ада-ызыгууру болгаш оон ажыл-үүлези //Сб. I-ые Ермолаевские чтения. Кызыл. 2012. – А. 196.

Арыгның аразында эрги хонаш. Ынчангаш Хайдып үгер-даа ноян Дагыыр-Тейге оваа дагып чораан.

Хайдыптың үгер-даа дүжүлгезин алганын Тыва музейниң ажылдакчызы Кыргыс Тадаевич Норбунун эрги моол дылдан очулдурганы, сес дугаар үгер-даа Дүгерниң бижи херечилеп турар:⁹⁴ «Амбын-ноянга үгер-дааның дилег бижи. Мен 6 чылда азы 1881 чылда чаа дужаалды четтирип, кожуун чагырдым. Амгы үеде хоочу-хораам аарып кедерээш, албан-ажыл күүседип шыдавас апардым. Мээң орнумга мээң ачы-дуңмам бижээчи Хайдыпты шилип олуртуп көөрүн диледим. Бижик-үжүкке болбаазыраңгай, чонунга эки киж. Бадргуулт төрениң 10 чылдың 5 айда. Европаның календары-биле 1885 чылдың 6 айда».

Бо бижикте Дүгер үгер-даа Хайдыпты «ачы-дуңмам» деп бижээн. «Ачы» дээрге эрги тыва дылда «уйнуум» деп сөс.⁹⁵ Ынчаарга Дырышкааның кады төрөөннериниң аразында Дүгер деп киж чок болганда, Дүгер үгер-даа Хайдыптың кырган ада-иезиниң кайы-бирээзиниң кады төрээни дээрзин «ачы-дуңмам» деп сөс бадыткап турар, бир эвес Хайдыптың авазы Дырышкааның төрөөн акызы турган болза, «чээним» дээр болгай, а бо мында «ачы» – уйнуум дээн болганда, ол Хайдыптың кырган адаиесинге деңнежип турар-дыр, ынчангаш оларның бирээзиниң кады төрээни турган боор.

Хайдып ноянның бажының дүктери ала-була болурга, чон ону хүндүлөп, Буурул ноян дижи берген.

⁹⁴ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы. Эссе-роман. К. – 2010. А. 17.

⁹⁵ Кара-оол Анай Балчыровна – информант, 03. 10. 1939, Улуг-Хем кожууннун Хендерге деп черге төрүттүнген.

Хайдып үгер-даа улуг, биче ийи кадайлыг чораан. Улуг кадайы Калбак нояндан божуп көрбээн, биче кадайы бир катап божаан. Олчазы оол болган. Оозу бичиизинде бүрлү берген. Кажан-даа чүвеге муңгаравас Буурул ноян оол үрени бүрлү бээрге, бир кезек үеде үнү чиде берген дижир.⁹⁶

Буурул ноян ийи оол азыраан: улуу Севээн – кадайы Калбактын эдерти келген оглу дээр,⁹⁷ бичиизи Буян-Бадыргы ноян ол. Севээнни хүрээге киирип каан, сөөлүндө кешпи апарган, ынчангаш ону Севээн кешпи деп адай берген. Изин салгаан оглу Буян-Бадыргыны Аянгаты чурттуг, уургай кадарчызы, чылгычы Монгуш Номчуладан азырап алган.

Кедизинде барып, таңма тудар оглу Буян-Бадыргыны Буурул ноян шыырак башкыларга өөредип турган: моол бижикке Ховалыг Шокар-Мээрең, төвүт дылга Үржүп Тогоо деп моол башкы, сөөлүндө тыва үжүглелдин тургузукчузу Монгуш Лопсаң-Чинмит, орус дылга Рехлов деп орус кижии өөрөткөннөр. Үжүк-бижики өөрениринге сундулуг, чаңгыс айыткан чүүлдү дораан шингээди аар, угаанныг кижии турган. Ол сес харлап чорааш, моолдап номчуур, бижири, чугаалаар апарган.

Хайдып ноян азыраан ийи оглундан бичии оглу Буян-Бадыргыга дыка ынак турган. Бир катап моол дыл өөредип турган башкызы Шокар-Мээрең бичии Буян-Бадыргыны хүндүткел чок аажылапканы дээш Буурул ноянга кымчылаткан дижир. Ол дээрге ноянның оглунга

⁹⁶ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 24.

⁹⁷ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 58

хайыралыын көргүскени ол-дур. Оон Шокар-Мээрең дургуннай бээрге, ону тудуп эkkээрге, ийи холун демир дужак-биле дужааш, ийи будун саактап (кыстырып) тургаш, кезеткен дээр. Ол олчаан Шокар-Мээрең бардам чоруун шеглеткен дижир.⁹⁸

Хайдып үгер-даа 1907 чылда Ус аксында орус чанчынга хораннатканындан чок апарган. Ол чорук мынчалдыр болган. Ооң-биле кады Бээзи кожууннуң чагырыкчызы Өөлөт баштаан кезек хүндүлүг дүжүметтерни Ус аксында орус чанчын чалаан чүве-дир. Ол ужуражылгага Буурул ноян Тыва девискээринче көжүп келген орустардан шыңгыы негелде салган турган. Тывада келген орустар өл ыяш кеспезин, хемниң балык-байлаңын четкилеп кырбазын, тараа тарыыр черни эрге-чагырга черинден чөпшээредип алзын деп негеп турган дээр. Ылаңгыя черниң чечээн чулуп болбас, Кара-Даштың даг-дүгүн өске чурттуң кижилери казып болбас, мал одарын кайы-хамаанчокка чарып, тарып болбас суг деп Буурул ноянның негелделери орус чанчынга кончуг аар болган дижир.

Буурул ноян черле арага ишпес кижичүве-дир. Тыва дүжүметтер чоруур деп баарга, орус чанчын улуг найыр кылган дээр. Орус чанчынны хүндүткээш, Буурул ноян кундагада араганы орту киир пактааш:

– Мен ам болдум – дээн.

Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге, Даа кожууннуң чызаан черинге Буурул ноян чанып келген. Ноянның улуг кадайы Калбак көрүп оарга, демгизиниң маңган ак диштери мырыңай кап-кара болган дижир. Шыырак дээн эмчи-домчу ламаларны чалап эккелген. «Узун хуусаалыг хоран чипкен кижичүве-дир» – деп түңнээннер.

⁹⁸ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 36.

Оон элээн болганда: «Ноян таалал болган» – дижип, чон сымыранчып турган. Ооң сөөлгү чыдынын төрээн чери Хөндергейден дилеп турганнар. Шеми биле Хөндергей аразынга салыр дишкен. Чавыскылак дагның бажында оргулааш чер шилип алган. Ол черни Үзүк-Ховузу дээр, сөөлзүредир ол черни Ноян-Шаразы дижи берген.⁹⁹

Хайдыптың оглу Буян-Бадырғы

Буян-Бадырғы Улу чылдыг, дыка чараш кижичораан дээр, ынчангаш ону Чараш-ноян¹⁰⁰ деп, чон шолалап адап, чугаалажып чораан. М. Кенин-Лопсанның «Буян-Бадырғы» деп номунда ону мынчаар чуруп бижээн:¹⁰¹ «Кара былгаар идиктиг, артында уннарын угулзалап каан. Көк торгу тон-нуг, кызыл чычыы курлуг. Тонунуң мөңгүн өөктеринде хүн херелдери чайыннагылап тургулаар. Буян-Бадырғы ак шырайлыг, бажының дүгү кедергей кара, кежегези арай чиңгежек, кыдырык кара карактары даады хүлүмзүрүп чоруур, кырланзымаар думчуктут, ортумак дурт-сынныг. Чүве чугаалаарга, үнү тода болгаш хоюг дыңналыр. Каттыра кааптарга, диштери чуп-чуп каан бестер сагышка кирер. Буян-Бадырғы деп атты лама башкылар адаан, «буян бодарадыр» дээн уткалыг ат. Ону чоок кижилери чажында чассыдып, Буянбаа дээр, чамдыкта Бадарчы, Бадырғы-даа деп адап турганнар».

⁹⁹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 25-26.

¹⁰⁰ Монгуш Даңгыт Чымба уруу – 1927 чылда Хайыраканга төрүттүнгөн. Кырган-авазындан уйнуу Нима Монгуш дыңнап чораан.

¹⁰¹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А.15, 47.

Чур. 22. Гүн ноян Буян-Бадырғы Монгуш
В.П. Ермолаевтин чуруу. ТРНМ КП 11286-93

Буян-Бадырғы ноян малын малдаан кижилерге кончуг эвилең болгаш экииргек кижичораан. Үстүү-Хүрээ чанынга чурттап, ооң хоюн кадарып чораан Монгуш Шалыпайның өг-бүлезинге, соп чизин дээш, шары, бир хураганыг хой, бир ак аът берип турганын ийи караа-биле көргенин оларның уруу Анай сактып чугаалаан.¹⁰²

Буурул ноян Буян-Бадырғы оглунга Ёзуту чагырыкчының уруу Дыртыынаны айтырып берип, өглээн. Сөөлзүредир Дыртыынаны Күскелдей деп адай берген. Ол Буян-Бадырғыдан үш хар улуг, арны аксымаар, узун сынныг, чинге-чинге салааларлыг кыс. Дыртыына боду моол, төвүт бижикти билир болгаш кончуг шевер кижичораан.

¹⁰² Ол-ла номда – А. 18.

Буян-Бадырғы биле Дыртыына ажы-төл чок салым-ныг болганнар. Ынчангаш оол, кыс уругларны азырап алганнар. Оглунуң адын Сундуй-оол дээр. Ону кады төрөөн акызы Чымбал-оолдан азырап алган. Уруунуң адын Чалаа-галдай дээр.¹⁰³

Барыын кожуундан көшкеш, Баян-Талага чурттай берген Ак-Чалаң деп кижиниң Хандыжап деп уруун Буян-Бадырғы божуткан, оон төрүттүнген сурас уруун Алдын-Куй деп адаар деп чугаага хамаарыштыр угбазы Ымыдактан (ол үеде чурттап чораан, 1917 чылда төрүттүнген) дыңнап билип чораан Даңгыт шуут удурланыр, буруу шавар турган¹⁰⁴ (Сат чагырыкчының уруглары). Оон уруу Байлак Дөмүржаевна мынчаар сактып чугаалаан: «Сөөлүндө Буян-Бадырғы ноянны сурас уруглуг деп чүүлдү дыңнааш, мээң авам Даңгыт чөпшээрешпейн чугаалап, тайылбырны берип шаг болду. Буян-Бадырғы, лама эртемниг, улуг сагылгалыг, чурумнуг кижиге, ындыг чүве кылбас. Ону хоругдаар дээш, тудуп алгаш, бар чыдырда, орук ара хой кадарган уруг таваржы берген, ол уруг Алдын-Куй деп аттыг болган. «Өлүр кижиге меңээ моон херээ чүү боор» - дээш, холунга чораан билзээн ол кыска берипкен. Ону улаштыр кадарып чораан улузу сүрүп алгаш, чоруй барганнар». Ол кыска бергени билзектен ындыг чугаа үнген-не хевирлиг. Амгы үеде бо маргыштыг айтырыгны, арткан салгалдары үзе шиитпирлээр күзелдиг болза, ДНК дузазы-биле үзе шиитпирлеп болур арга бар апарган болгай.

¹⁰³ Ол-ла номда – А. 43.

¹⁰⁴ Монгуш Даңгыт Чымба уруу – 1927 чылда Хайыраканга төрүттүнген. Оон уруу, Чадаананың № 3 школазының география башкызы Байлак Дөмүржаевна Донгак, авазының сактыышкынын бижип алгаш, дамчыткан.

Буян-Бадырғы кедергей өөренир салымныг кижичораан. «Үлегер-Далай», «Алдын-Херел» деп судурларны моолдап шээжи-биле билир турган. Орустап база номчуур. Орустар-биле орустажыр, кыдат садыгжылар-биле кыдаттажыр, моолдар-биле моолдажыр, Лопсаң-Чиңмит кешпи-биле төвүттежир кижичи турган.¹⁰⁵

Хайдып үгер-даа чок боорда, Улаастайның чанчын сайыдынга бодунуң орнунга оглу Буян-Бадырғыны арттырган дугайында бижикти берип каан болган. Ынчангаш 15 бе, 16 бе харлыында, кончуг чалыы назынында, Буян-Бадырғы гүн ноян болган. Ооң албан-херээн кылчып, дузалашкан башкызы болза Шеми тергиини – Монгуш Нимажап чагырыкчы болур. Ол моол, төвүт, орус, кыдат дылдарны арыг билир улуг эртемниг кижичораан. Даштыкы күрүнелер-биле харылзажыр чугула айтырыглар үнүп кээрге, гүн ноян Буян-Бадырғы ооң-биле сүмележип турган.

Тыва чуртун орус күрүнениң хайгааралынга киирер төөгүлүг херекке Буян-Бадырғының чедирген ачы-буяны улуг. Орустуң хааны Николай Александрович Романовка Тываны Орустуң хайгааралынга алыр дугайында дилег бижиин 1913 чылдың ноябрь 10-да киирген. Ол бижик тываларның кижичи төрөлгетенниң төөгүзүндө тускай чон бооп артып калырынга эң чугула документ болган. Тываларның онзагай байдалын, шажын-чүдүлгезин, Тыва чуртунуң ыдыктыг кызыгаарын арттыраарын, аар үндүттү тываларга онаавазын, аныяк тываларны шериг албанындан хостаарын болгаш дүжүметтерниң эрге-дужаалының ылгавыр хевин хевээр арттыраарын база дилээн бооп турар.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Ол-ла номда – А. 46.

¹⁰⁶ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 74.

Ооң мурнунда, 1913 чылдың сентябрь 28-те, Орус күрүнениң Ус можузунга турган кызыгаар шерииниң херек эргелекчизи А.П. Цереринге Лопсаң-Чамзы камбы-лама (Хайдыптың кады төрээни) база дилег бижик киирген турган. Ол бижиктиң кол утказы болза Хемчик унунда чурттап турар тываларны Орустуң хайгааралынга киирип алырын дилээнинде. Моол дылга бижээн бижикти Ус можуга турган кызыгаар шерииниң нарын бижик секретары Мальцев орус дылче очулдурган. Чамзы-Камбының ол бижи бистиң төө-гүвүстүң бир арны бооп арткан.¹⁰⁷

А эң-не эгезинде, 1912 чылдың февраль 15-те, амбын-ноян Комбу-Доржу бодунуң чагырып турганы Оюннар, Салчак, Тожу кожууннарның Самагалдай, Кыргыз, Соян, Салчак хүрээлериниң мурнундан Ус суурда кызыгаар даргазы А.Х. Чакировтуң адынга Тываны тускай чурт кылдыр чарлаарын болгаш орус хаанны дамчыштыр хайгааралды база камгалалды дилээн бижиин чоруткан. Ол дилег бижиктиң огулуг түңнели чок болган, Орус таладан хары келбээн.

Даа кожуун болгаш Бээзи кожууннуң өмүнээзинден бижээн дилеглер Тываны Орус күрүнениң хайгааралынга алырының үндезин документиери болур. Ол дилеглер дугайында Даштыкы херектер ямызының сайыды Сазоновтуң 1914 чылдың март 29-та бижээн илеткелин Николай II хаан номчааш: «Согласен. Ливадия, 4 апреля 1914 г.» деп холу-биле бижи болгааган.

Тываларның чон бооп артар салым-чолунга Буян-Бадыргының бижимел дилээ тергийн улуг салдарлыг болган.

¹⁰⁷ Ол-ла номда – А. 70–71.

Оон ыңай Тыва чуртунуң салым-чолу орус чон-биле холбажып, Россияга болуп турган болуушкуннар аңаа улуг салдарны чедирип турган. Октябрының улуг хувискаалы Россияга 1917 чылда төрө эргилдезин болдурган түңнелинде, Хаан Чазак дүшкен. 1914 чылдың апрель 18-те тыва чурту Орус күрүнениң хайгааралынга кирген турган болза, 1918 чылдың июнь 18-те болган орус, тыва чоннарның төлээлериниң каттышкан хуралынга Керээ ёзугаар Тыва чурту болгаш тывалар Хаанныг Орустуң хайгааралындан үнген болгаш кымга-даа хамаарышпас хостуг чон бооп чарлаттынган.

Ынчалза-даа октуг-боолуг кыдат болгаш моол шериглер Тыва чуртунче эжелекчи бодалдыг кирип келгеннер. Ол ышкаш Щетинкин биле Кравченконуң Кызыл шерии база Тываже кирип келген. Тыва чуртунда байдал дыка нарыыдап, дүвүрелди оттурган.

1918 чылдың июль 16-дан 17-же дүнезінде орус хаанның өг-бүлезин – Романовтарны ажы-төлү-биле катай – большевиктер кыра боолап кааннар. 1918 чылдың ноябрь 18-те Омск хоорайга адмирал Колчак эргилде кылгаш, Орус чуртунуң «Дээди чагырыкчызы» кылдыр бодун чарлаан турган.

1919 чылда амбын-ноян Соднам-Балчыр, гүн ноян Буян-Бадыргы, камбы-лама Лопсан-Чамзы – бо үштүң холунда Тыва чуртунуң салым-чолу турган.¹⁰⁸ Хайдып үгердааның дуңмазы, төрөл ёзузунда Буян-Бадыргының хүндүлүг акызы болур Лопсан-Чамзы камбы-лама адмирал Колчак-биле Омскиге Тываны эжелекчилерден камгалаар

¹⁰⁸ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 141.

сорулгалыг ужурашканы төөгүдө арткан. Ону ол үедө Буян-Бадыргы даалга бергеш, чоруткан.¹⁰⁹ Олар моон соңгаар Орус чурту биле Тыва чурту ханы харылзаалыг чурттаар дээрзин үзе чугаалашканнар. Лопсан-Чамзы камбы-ламаны адмирал Колчак Ыдыктыг Анна ордени-биле шаңнаан.

Адмирал Колчак биле пандито камбы-лама Лопсаң-Чамзының салым-чолунуң коргунчуг төнчүзү бир дөмей болган. Колчакты большевиктер, Хаанныг Орус чуртунуң эрге-ажыын камгалаан дээш, суд чокка адып каан. Лопсаң-Чамзы камбы-ламаны тыва хувискаалчылар Ак Хаанга Тыва чуртун, тываларны хайгаараткан дээш, суд чокка боолап кааннар.

Акызы Хайдыптың азыраан оглу Буян-Бадыргыны 1930 чылдың чазынында октуг-боолуг ийи кижиги Кызылдыва сүрүп аппаарда, Чамзы-Камбы Ак хемниң бажынга тайбың чурттап олурган. Ол-ла чылын хувискаалчы кызылдар ону тыва ламаларның баштың ламазы чораан деп, Ак-Хаанның эрге-чагыргазын камгалаан адмирал Колчак-биле ужурашкан деп чылдак каккаш, Чадаанага келдиртип эккелгеннер.

Аңаа чавыдак аът мундуруп алгаш, Кызылдыва чоктадып олурганнар. Адар-Төштүң арт кырынга үнүп келгеннер.

– Чиигеп аайн – деп, Чамзы-Камбы дилээн. Семис лама аъттан дүшкеш, черге барып дүшкен. Ланчыылыг шериглер каттыржып турганнар. Чамзы-Камбы дөрт чүкче сөгүрүп тейлээш:

– Кырган кижиги-дир мен. Ырак чер чедип албас

¹⁰⁹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К.– 2010. – А. 170.

апардым. Хилинчектени бердим. Мени маңаа боолап кааптыңар – дигеш, черге маспактанып олурупкаш, судурун номчуп, хөрээн дөгөп берген.

Шериглер октуг ланчыыларны ламаже аннып келгеш, дидинмейн барганнар. Хөндергей чурттуг Лопсаң-Балдаң беш улай адарга, ламага октар дыынмас болган дижир. Камбы-ламаның хөрээнге дегген октар, чалым-хаяга дегген ышкаш, дедир чаштап туар болган.

– Чаа, хоржок-тур силер. Ам чаңгыс адар силер – дигеш, Чамзы-Камбы судур номчуурун соксаткаш, хөрээн дөгөп берген. Лопсаң-Балдаң улуг ламаны боолап каан. Аьттыг шериглер Лопсаң-Чамзы камбы-ламаның сөөгүн Адар-Төштүң арт кырынга каапкаш, Хем-Белдиринче дизи-редип чорупканнар.¹¹⁰

1921 чылдың август 13-тен 16 хүннеринде Бүгү Тываның кожууннарының, Орустуң, Моолдуң төлээлери киришкен Улуг Шуулганы – Тываның Тургузукчу хуралы Элегестин Суг-Бажынга болган. Иннокентий Сафьяновтуң саналы-биле бүгү Тываның Тургузукчу Хуралының даргазынга гүн ноян Буян-Бадыргыны чаңгыс үн-биле бадылааннар. Улуг Шуулганның даргазы кылдыр соңгуттурган хүнден эгелээш, Буян-Бадыргы тыва чоннуң баштыңчызы апарган.¹¹¹ Ол дөрт хонук үргүлчүлээн шуулганга боттускайлаң Таңды-Тыва Улус Республиказы тургустунган.

Тыва Арат Республиканың Чазааның баштыңчыларынга азы Сайыттар Чөвүлелиниң даргазынга ажылдап чорааннар:

¹¹⁰ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 176.

¹¹¹ Ол-ла номда – А. 230.

1. Бээли ноян Соднам-Балчыр 1921 чылда улуг Шуулганга соңгуттурган болзажок, чаа төрөнің херээн кылбайн барган;

2. Гүн ноян Салчак Идам-Сүрүн 1922–1923 чылдарда ажылдап турган;

3. 1923–1925 чылдарда Күрүне дузалакчызынга эр-тине гүн ноян Монгуш Буян-Бадыргы ажылдап турган.

Таңды-Тыва Республиканың 1923 чылдың сентябрь 20-нің хүнүндө болган бирги Хуралынга Монгуш Буян-Бадыргы ТАР-ның Сайыттар чөвүлелинің даргазынга соңгуттурган. 1924 чылда, ССРЭ, МАР, ТАР-ның төлээлери ужуражып турда, Буян-Бадыргы ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинің даргазы тургаш, төрээн чериниң эрге-ажыын камгалап шыдаар шылгараңгай политик кылдыр бодун даштыкыларга көргүскен. Ынчалза-даа аңаа өжээргээрлер, ону эрге-чагыргадан чайладыксаарлар тыптып келген. Олар болза, артында-ла, Буян-Бадыргының бодунуң өрү идип үндүргөн улузу болган.

1925 чылдың чайынында Буян-Бадыргы ТАРН ТК-ның чингине секретары тургаш, Москваже 10 сургуулду, чагыг-сөзүн берип, эртем чедип алыры-биле аъткарган. Оларның аразында Кол Тывыкы бар болган. Ынчан ол 24 харлыг, шыырак орустаар оолак турган. Дээди эртемниг апаргаш, улуг орукче үдеп турган хүндүлүг даргазын дорамчылап, байысаап турар намчы апарган. Ынчан Буян-Бадыргы удуртукчу ажылындан дүжүрткен турган болгаш, Салчак Токаның ийи арынныын – ВКП (б) кежигүнү, чажыт коммунист бооп, Москвадан келгенин база арат намның кежигүнү бооп турарын – таптыг билип шыдаваан. Буян-Бадыргыны 1924 чылда болган Хемчик үймээнинге,

Сумунакка чыпшыр тудуп, буруудаткан. Шынында ооң ол үймээнге киришпээнин архив документилери бадыткап турар. Буян-Бадыргы боолуг дээрбечилерни тайбың ёзу-биле соксадыр дээш, ынаар чеде берген дижир чүве. Буян-Бадыргы боолуг кижилерниң холундан уштунгаш, кончуг аътты мунупкаш, Хем-Белдиринге халдып келгеш, Чазак черинге, ТАРН ТК черинге үймээн дугайын боду чугаалаан дижир.¹¹²

«Ноян болгаш феодалдар чазак, намның удуртур ажылынче шургул киргеннер» деп шүтүмчүлөл хурал санында дыңналып, ол сөстөр Буян-Бадыргының чүрээн өтгүр өрүмнөп турар апарган. 1926 чылда Монгуш Буян-Бадыргы ТАРН ТК-ның чиңгине секретары эрге-дужаалындан бодунуң дилээни ёзугаар халашкан. ТАР тургустунганындан алды чыл дургузунда Таңды-Тыва Улус Республиканың политиктиг, культурлуг болгаш экономиктиг чедиишकिनери Буян-Бадыргының удуртулгазы-биле болдунган деп, Монгуш Соднам намның дөрт дугаар хуралынга демдеглеп чугаалап турган.

1927 чылда Буян-Бадыргы диригге-ле «уттундура берген». А 1928 чыл Буян-Бадыргының алдар-адынга, ажыл-херээнге болгаш кижилер мөзүзүнге политиктиг дорам-чылалдың чылы болган. Күрүне архивинде документилерден көөрге, Буян-Бадыргы 1928 чылдың декабрь айның 29-ка чедир ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң азы Дээди чөвүлелиниң кежигүнүнге соңгуттуруп, намның болгаш чазактын хурал-суглааларына олуржуп келген.¹¹³

¹¹² Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 336.

¹¹³ Ол-ла номда – С. 411.

1928 чылда Иргит Шагдыржап биле Монгуш Буян-Бадырғы ийи аңгы орук-биле чоруур ужурга таварышкан. 1925 чылда Иргит Шагдыржапты бодунуң политиктиг салгалы, аныяктарның баштыңчызы кылдыр Буян-Бадырғы шилип алган турган болгай. Шагдыржап чоорту Цырен Нацов болгаш Владимир Богданов оларны политиктиг башкылары кылдыр санай берген болгаш Москвадан кээп турар айтышкыннарны күүседиринге бүгү күжү биле аргазын база аныяк назынын берипкен. Аныяктарның коммунистиг интернационалы ынчан Шагдыржаптың чүдүп тейлээр бурганы апарган, ынчангаш бай чорааннар, лама, хам база феодал чорааннар ооң дайзыннары болу бергилээн. Буян-Бадырғыны, ноян кижии чорааны дээш, удуртур ажылче шуут чагатпазы, хувискаалчы аныяктарның өштүг дайзыны кылдыр суртаал ажылын чорудары – Шагдыржаптың чугула херээ болу берген.¹¹⁴

Буян-Бадырғы ТАРН ТК-ның чиңгине секретары ажылындан эки туразы-биле халашкан соонда, башкызының орнунга Монгуш Соднам соңгуттуруп олурупкан.¹¹⁵ Соднамны Буян-Бадырғы тергиин билир чораан. Соднам 1901 чылда Чайлаг-Алаакка төрүттүнген.¹¹⁶ Ол Үстүү-Хүрээниң майындызы кылдыр ажылдап чорааш, төрүмелинден угаанныг оол болгаш моол бижикке өөренип алган. 1924 чылда Буян-Бадырғы ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы бооп ажылдап турда, Соднам үймээнге бастырып каан сумунактарның дээрбедээн чүүлдерин даңзылаар ко-

¹¹⁴ Кенин-Лопсан М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 419-420.

¹¹⁵ Кенин-Лопсан М.Б. Буян-Бадырғы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 401.

¹¹⁶ Ол-ла номда – А. 402

миссияның бижээчизи бооп ажылдап турган. ТАРН-ның V-ки съездизинден азы 1926 чылдың октябрь 13-тен эгелээш, 1929 чылдың ноябрь 10-га чедир Монгуш Соднам тыва чоннуң политиктиг баштыңчызы болуп келген.¹¹⁷

1929 чыл болза, Буян-Бадыргының арат чонга бараан болуп ажылдап чораанының сөөлгү чылы болур. Ол чылдың чазынында Буян-Бадыргы бодунуң аалынга турган болгу дег, чүге дээрге, ол-ла чылдың күскээр чайынында ону Чадаана хоорайга болган нам хуралынга келдирткеш, намдан үндүрген.

Буян-Бадыргы нам кезигүнүнден үндүртүпкеш, удуртур черлерге ажылдаар арга чок апарган, ынчангаш аалынга чанып келген. Чадаананың Алдыы-Хүрээзиниң барааны көстүп турар кедек кыштага, Куу-Даг баарында эрги чуртка, кыштаан. Буян-Бадыргыны 1930 чылдың апрель 25-те боолуг кижилер аалындан тудуп апарган.

Канчаар тудуп алгаш барганының дугайында Буян-Бадыргының өөнгө чаш назыны эрткен Степан Сыгыртааның сактыышкынын Монгуш Кенин-Лопсан «Буян-Бадыргы» деп эссе-романында бижээнин номчааш, кижикээрге, кударавас аргажок. Чолдак, узун дурт-сыннарлыг, боолар астынган ийи аъттыг кижик Буян-Бадыргының аалынга сүрүп чедип кээрге, ол оларны эъттедип, шайлаткаш, таалыңыга хүнезинин суккаш, өөндө чоок кижилерибиле байырлашкаш, чорупканын Монгуш Борахович, черле чогаалчы кижик болгаш, каракка көстүп турар кылдыр чуруп бижээн.

¹¹⁷ Ол-ла номда – А. 402

1932 чылдың март айның 22-де ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң Иргит Шагдыржап, Салчак Тока баштап удурткан хуралына Буян-Бадыргыны адып каар деп шииткен доктаалды бадылаан.¹¹⁸

Буян-Бадыргыны кара-бажыңга, чырык хүн-даа көргүспейн, үш чыл бажыңнаан. Ону кымнар байысаап турганы билдинмес бооп арткан болгаш ол дугайында архив документилери артпаан азы чедир шыгжаттынмаан бооп турар. Буян-Бадыргыны кажан боолааныл, каяа боолааныл дээрзи билдинмес бооп арткан.

Буян-Бадыргының амызын алып шииткелди үндүрген чер болза ТАР-ның Иштики херектер яамызы болур. Ынчан ол яамының сайыды Степан Самбажапович Бүлчүң турган. Буян-Бадыргыны боолап шиидерин бадылап доктааткан чер – ТАРН ТК-ның Политбюрозу бооп турар. Ынчан Төп хорааның Чиңгине секретары Иргит Чапсынович Шагдыржап, секретары Салчак Калбак-Хөрекович Тока турган. Буян-Бадыргы 1892 чылда төрүттүнгөш, 1932 чылда бооладып шаажылаткан.

Буян-Бадыргы чок болган соонда, ооң хамык өнчү-хөреңгизин хавыргаш, өөнүң ишти Дыртыына (Күскелдей) агайны чуртундан үндүр шөлүпкен. Агайны Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээринге чурттаар эргези чок кылдыр политиктиг шаажылал-биле шаажылап каапкан. Күскелдей агайны сыр танывазы, хары черже, Улуг-Хемниң ындында Бег кожуунче (амгы Бии-Хем кожуун), чаш уруглары-биле катай-хаара шөлүп чорудупкан. Күскелдей агай кара аътка уруун үңгергеш, оглун ушкаргаш, шөлүлгениң узун оруун-

¹¹⁸ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 357.

че карак ажыт чортуп чорупкан.¹¹⁹ Сөөлүндө Барыын-Хемчиктин Аяңгатыже ол агай көже берген. Степан Сыгыртааның¹²⁰ сактыышкынындан алырга, бир катап Тар-Үзүк деп черге бир кара өггө кирерге, Буян-Бадыргының агайының самдар өө болган. Бажы агара берген, карактарындан даады чаш төктүп орар, узун, сииреш кадай олурган. Чанында чаңгыс азырап алган уруглуг, оозунун үнү чок.

Монгуш Кенин-Лопсаңның «Буян-Бадыргы» деп номунда Буян-Бадыргының агайының канчаар мөчээнин Биче-оол Шаңгыйлаңның сактыышкынындан бижээн. Оларның өө Чөөн-Хемчик кожууннун девискээри Оргу-Шөлдүн Кара-Даг баарынга кыштаан. Ооң авазы сугга кээргенчии кончуг кырган-авай кээп, доктаай берген. Кырган-авайының бажы агарган, ооргазы бүшкүк, карааның чажы сыстып орар, эдерттип алган азыранды уруглуг болган. Хүндүс улус ол өгже киреринден коргар турган, чүгө дээрге контр кижии кадайы хоргадаан өг боорга. Кыштын соогу кежээлей берген үе. Эргезин казыттырган кырган-авай кыска-кыска тыныштай берген. Шемиде бир төрели бар дижип турган. Ол бичии чүгээртеи бергеш-ле, эжикче көөр, төрелин манап чыткан чадавас. Өгнүң ээлери кырган-авайны ажаап-тежээп турганнар. Хөөкүй кырган-авай Шемиден келир төрелин манап чыда, мөңгө уйгузун удуй берген.¹²¹

Ынчаарга Лопсан-Чамзының, улуг сагылдыг ламаның, өг-бүлө тутканы орта билдинмес. Чүглө 2010 ажыг

¹¹⁹ Ол-номда – А. 460

¹²⁰ Ол-номда – А. 0.

¹²¹ Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. – А. 103.

чылдарда музейге бир кижиге Чамзы-Камбының уйнуу мен деп кээп чораанын (та шын, та меге) автор сактыр.

Уртун-Назынның – Көкей ноянның – чаңгыс кыс уруу Дырышкааның салгалдарының төөгүзү кысказы-биле мындыг-дыр.

3. САТ САНЫ-ШИРИНИҢ САЛГАЛДАРЫ

*(Уртун-Назынның оглу,
Сат Чүрмит-Тажының адазы)*

Сат Уртун-Назынның (Көкей ноянның) бир оглу Саны-Шири – Ойду-Ловуң биле Дырышкааның кады төрээни – чеди ажы-төлдүг: Докпак-оол, Маңзырыкчы, Ыйма-Дондуп, Аракчаа, Чүрмит-Тажы, Ичин-Хорлуу, Сотпа. Олар колдуу XIX чүс чылдың төнчүзүндө, XX чүс чылдың эгезинде эргилделиг, хөй өскерлишкиннерлиг үеде төрүттүнгөн болгаш, кадыг-берге салым-чолду эдилээннер.

Тываның төөгүзүндө арткан гүн ноян Хайдып үгер-даа, пандито камбы-лама Лопсаң-Чамзы, Сат аймааның чагырыкчызы Сат Лопсаң, Чазак даргазы Сат Чүрмит-Тажы чаңгыс дөстөн үнгөн дээрзин ол үеде чурттап чораан дөргүл-төрелиниң сактыышкыннары херечилеп турар болгаш оларның чамдык бадыткалдары-биле төөгү материалдары дүгжүп турарын демдеглээр апаар. Чүрмит-Тажының адазы Саны-Шири, Хайдып биле Лопсаң-Чамзының иези Дырышкаа база Ойду-Ловуң лама – кады төрээннер болур дээрзин көргүскен саргара берген саазында Ойду-Ловуң чаңгыс оглу Лопсаңның кыстары Ымыдак (1917 ч. т.) биле Дангыттың (1927 ч. т.) уруглары Анчымаа, Олег, Чечен, Байлактың аваларындан дыңнап бижээн сактыышкыннарын

уйнуктары Чечена, Нима 2021 чылдың май 18-те авторга музейге эккеп көргүскени бо төөгүнүң бадыткалы болур.

3.1. ЧҮРМИТ-ТАЖЫНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ

Сат Чүрмит-Тажының өөнүң ишти Эрикпел Сембил уруу Шеминиң Тос-кадайлар уктуг. Хайдып үгер-дааның иези Дырышкааның азырап алган уруу Шеми Монгуштарындан кижиге баргаш, тос кыс божаан турган. Оларны сөөлүндө ол черниң чону «тос-кадайлар» деп адай бергеннер. Эрикпел тос-кадайларның эн бичези, хеймери болган. Ооң адазы Барыын-Хемчик чурттуг кижиге. Өөнүң иштинин төрелдеринге баргаш, Чүрмит-Тажы Сат мынчаар ырлап чораан:¹²²

Аяңгаты, Шыраар-Булак
Аъдым оъттаар оъттуг чер боор.
Ха-ла-дуңма төрелдерге
Ам-на катап база кээр мен.

Сат Чүрмит-Тажы өөнүң ишти Эрикпел-биле дөрт ажы-төлдүг болган: улуг уруу Ожамаа, оглу Лагбыжап (Лагбуужап), Айыыш, Бландина.

Тыва Арат Республиканың Чазак даргазы Сат Чүрмит-Тажыны актыг черге буруудаткаш, Тыва Чазактың алды кежигүнү-биле кады адып шииткен соонда, ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге, дөргүл-төрелинге караңгы дүн дүжүпкен.

¹²² Монгуш Нима Дөмүржаевич – информант, Монгуш Даңгыт Чымба уруунун уйнуу.

Улуг уруу Ожамаа

Улуг уруу Ожамаа Байкара Санчай-биле өг-бүлө туткаш, үш ажы-төлдүг болган: Доржу, Карбы, Минчимаа.

Чур. 23. Угбашкылар Ожамаа Чүрмит-Тажыевна Байкара биле Бландина Чүрмит-Тажыевна Монгуш. 1990 чылдарның эгези. Тыва Национал музейниң фондузундан НМРТ НВ 2581/10.

Чүрмит-Тажы Сатты адып шииткен соонда, өөнүн ишти Эрикпел бодунуң чуртунче бичии кызы Бландина-биле чоруй барган. Оларның соондан Кызылдан улус келгеш, өнчү-хөрөңгизин хавырган дээр. Оглу Лагбыжапты, Алтайга өөренип турган кижини, туткаш, өлүр бажыңнап каан. 1935 чылда Чүрмит-Тажы Сат Моолче ТАР-ның төлээлерин баштап чорда, орук ара бичии уруу Айыыш ишти аарааш, Улан-Удэ хоорайга чок болган.¹²³ Улуг уруу

¹²³ Сат Ожамаа Чүрмит-Тажыевнаның сактыышкыны, «Тываның аныяктары» солун, август 1, 1992 ч.

Ожамааны ажылындан үндүрүптерге, ол өөнүң ээзи Байкара Санчай-биле Баян-Колга чурттай бээрлер. Удат-паанда Санчайны сес чылда хосталгазын казып шиидип каарга, Межегейниң Кара-Булунга херээн эрттирген. Ол 1947 чылда хосталып үнүп кээрге, база катап туткаш, Тывага чурттаар эргезин казааш, Саян ажыр шөлүпкен.

Чаш уруглары-биле чааскаан арткан аныяк ие өөнүң ээзиниң чуртунга, черниң черинге чеже турар боор, ам артында «контрнуң» төлү-биле кожа-хелбээ чурттаар кижилер тывылбас, ол чаш оолдары-биле Баян-Колга чаңгыс өг чурттап турган болгай.¹²⁴ Ооң кадында, мал-маганын база ужур-дүрүм чок хавырган. Ам канчаар боор, Ожамаа бичии кыс уруу Минчимааны Санчайның улузунга «катап келгеш, ап алыр мен» деп чагып кааш, 1942 чылда Кызыл суглуг Баян-Колдан төрээн чери Шемиже, оолдарын ушкарып алгаш, авазының чанынче чорупкан. Орук узун болганы-биле 5-6 хонуп чорааш четкен. Ол үеде машина-балгат деп чүве бар эвес, чер аразы ырак, аргыжып чадап тургаш, бир чыл болгаш кээрге, уруу адазының улузунга өөрени берген болган, олчаан төрээн авазынче ижикпейн барган.

Ожамааның өөнүң ээзин, Байкара Санчайны, Тывага турар эргезин казып, шөлүп чорудуптарга, олчаан Красно-ярск крайга чурттап артып калгаш, орус херээжен кижиле салым-чолун каткаш, ажы-төлдүг база болган. Оларның Саша деп оглу сөөлүндө адамның чуртунга чурттаар мен дээш, Бии-Хемниң Хадың суурда амгы үеде чурттап чоруур.¹²⁵

¹²⁴ Дамчай Ольга «Өг-бүлезиниң салым-хуузу», «Шын» солун №4, январь 17, 2019 ч.

¹²⁵ Түлүш Алдын-кыс Биченековна – Бландинаның улуг уруу.

Доржу биле Карбы авазының чанынга өскеннер. Улуг оглу Доржунуң салым-чолу ындыг-ла амыр болбаан, чуртталгазының оруундан соора баар үелер турган. Эр болуп өзүп келгеш, Өвүрнүң Торгалыг чурттуг Соскармаа деп уруг-биле өг-бүле туткаш, Зоя деп кыстыг болганнар. Оларның өг-бүле чуртталгазы үр болбаан, чарлы бергеннер. Ооң соонда Анчымаа-биле салым-чолун каттыштыргаш, үш ажы-төлдүг болганнар: Байлак, Алдынай, Шончалай.

Ортун оглу Карбы кижизиг, томаанныг кижиг болган. Ол Шушенское суурга көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, чогуң эртеминиң талазы-биле ажылдаваан. Адазының аайы-биле Тоготол хоорайга бухгалтер школазын доозуп алган. Ол өөренип турда, ачазы үргүлчү ужуражып кээп, азы ол боду ооң бажыңынче барып турган.

Карбы Иркутск облазының Черемхово деп хоорайга геология экспедициязынга ажылдап тургаш, озал-ондакка таварышкаш, чок болган. Ожамаа Чүрмит-Тажыевна Хайы-ракан чурттуг төрели Казылдаа-биле оглунуң орнукшудулгазынга киришкеш келген. Карбы өг-бүле-даа тутпаан, аныяк назынында мөчөөн.

Бичии уруу Минчимаа чеже-даа өскээр өссе, төрөөн ада-иези-биле харылзажып чораан. Канск хоорайның библиотека техникумунга ол өөренип турда, ачазы Байкара Санчай уруунга ужуражып кээп турган, боду база ачазының чурттап оорар бажыңынга барып чораан. Өөрөдигезин дооскаш, Сесерлигге ажылчы намдарын библиотекага эгелээш, оон уруглар садынга кижизидикчи башкы болуп, бүгү назынында ажылдаан. Сесерлигге ол өөнүң ээзи Чымба Макарга дужуп, кады чурттай бергеш, үш ажы-төлдүг болганнар: Юрий, Юлия, Аляна.

Ожамаа Чүрмит-Тажыевнага чеже-даа аар-берге салым-чол таварышкан болза, быжыг тура-соруу-биле шыдажып эрткен: эгезинде Шемиге совхозтуң аар-саар ажылдарын кылып: токпак белеткеп, тараа эжип, Чадаанага келгеш, сүт заводунга таңныылдап-даа ажылдап чораан. Шынында ол бухгалтер эртемниг, орустаары шыырак, эки черлерге эртеминиң аайы-биле ажылдаар аргалыг турган, ам канчаар, салым-хуудан эртер харык бар эвес, ынчалдыр бодунуң амыдыралын төлөптиг чурттап эрткен.

Бичии уруу Бландина

Чүрмит-Тажы Саттың бичии уруу Бландина 1933 чылда төрүттүнген, ачазын шаажылап турда, беш харлыг турган. Бландинаның аас-кежиктиг чаш чылдары ооң-биле доозулган. Ол авазы Эрикпел-биле «контр» диртип, улуска кыдыгладып, эртем-билиг-даа чедип ап шыдаваан. Шемиге база-ла совхозтуң аар-саар ажылдарын кылып, тараа тарыжып, огород олуртчуп, Чадаанага хлеб заводунга хлеб быжырып, сөөлүндө аңаа таңныылдап ажылдап чораан. Ындыг-даа болза, ол өөнүң ээзи Монгуш Биченек Бадыевич-биле 9 ажы-төлдү төрээш, өстүргеш, эртем-билигге чедиргеннер. Биченек Бадыевич бүгү назынында Чадаананың үлетпүр комбинадынга чазаныкчылап ажылдап чораан. Ону Чадаана чону «алдын холдуг» деп чугаалажыр турган.

Биченек Бадыевичиниң иези Дарыймаа оглунга:

– Контр уруун чоор сен, оглум – дээрге,

– Ынчан ол чаш чораан, аңаа хамаарышпас – дээш,
тооваан.¹²⁶

¹²⁶ Монгуш Оскалмаа Биченековна – Бландинаның ортун уруу.

Бландинаның иези Эрикпел база ужур-чөвүн тайыл-бырлап чугаалаан дээр:

– Аңгывыс багай улус-тур бис, оглум, хоржок, эрге-шөлээң казыттыра бээр сен.

– Казыттырып чоруур мен, ажырбас – дээш, ынаваан дээр.¹²⁷

«Туруштуг, бүдүштүг, угаанныг ачавыс авамны, оон төрелдерин кээргеп, шын эвес чорукту билип, дузалаксаандаа чадавас. Ынакшыл база салдарлыг болган боор» – деп, уруу Оскалмааның ачазының иштики сагыш-сеткилин билгени, ада-иезиниң бот-боттарынга бердингенин, кандыгдаа моондак, шаптараазын оларның арыг чараш ынакшылынга доктар болбас дээрзин үндүр чугаалаваза-даа, оон бо сөстөрни чугаалаксааны көрүжүнден илдең болду. «Дыка чөп сеткилдиг, туруштуг кижидир ийин бистиң ачавыс» – деп, улуг уруу Алдын-кыс база ачазынга чоргаарланып немеп кагды.

Оларның ажы-төлү амгы үеде эртем-билиглиг, ажыл-агыйлыг кижилер, чамдыктары хуу сайгарлыкчылар болуп, хууда садыг-наймаалыг эки чурттап чоруурлар.

Улуг уруу Алдын-кыс Канск хоорайның библиотека техникумун дооскаш, Чадаананың № 1 школазынга он бир чыл ажылдааш, оон соонда Чөөн-Хемчик кожууннун кадрлар килдизинге ажылдап чораан. Ол өөнүң ээзи Түлүш Октябрь Үнен-Хөөевич-биле 1970 чылда өгленгеш, үш кыстыг болганнар: Чойганмаа, Чодураа, Оюмаа.

Алдын-кыстың өөнүң ээзи Октябрь Үнен-Хөөевич Сүт-Хөл кожууннун Ишкин суур чурттуг. Ол бүгү чурттал-

¹²⁷ Түлүш Алдын-кыс Биченековна – Бландинаның ортун уруу.

газында тудугжулап, Чадаанананың КМК-зынга мастерлеп, Харылзаа черин удуртуп, Чадаана хоорай чөвүлелин даргалап, Чөөн-Хемчик кожууннун чагырыкчызының оралакчызы болуп ажылдап чорааш, амгы үеде өөнүң ишти Алдын-кыс Биченековна биле хүндүлүг дыштанылгада.

Алдын-кыстан бичии ийи оол: Доржу (шолазы – Шойдак) биле Сандак-Доржу КПТУ-1-ниң механизация талазын дооскаш, калбак хереглелдин механизатору деп мергежилди чедип алгаш, бүгү чуртталгазында Чадаананың КМК, АТБ организацияларынга чолаачылап ажылдап чорааннар.

Доржу (Шойдак) 1957 чылда төрүттүнген, ооң мурнунда ийи кады төрээни чажында бүрлүп калган болгаш, дыка эрге-чассыг өскен. Чажындан тура аът малга ынак, ынчангаш-ла боор, Чадаанага час санында болур аът чарыжының бир кол эгелекчизи болгаш башкарыкчызы турган. Доржу Биченекович дөрт ажы-төлдүг: Азияна, Айдысмаа, Шолбан, Аянмаа. А Сандак-Доржу база дөрт ажы-төлдүг: Омак, Оюмаа, Аян-оол, Очур.

Бландина биле Биченек Монгуштарның ортун кызы Часкал Биченековна Красноярск хоорайның садыг техникумун дооскаш, Чадаанага кожууннун хереглекчилер черинге бухгалтерлеп ажылдап тургаш, Новосибирск хоорайның садыг институтун бот-өөредилге-биле доозуп алган. Ынчангаш Ресхереглелниитилелинге (Респотребсоюз) улуг бухгалтерниң оралакчызынга ажылдап тургаш, Тываның Каайлы черинге чалалга ёзугаар ажылдааш, амгы үеде Казначействода ажылдап чоруур. Ол ийи ажы-төлдүг: Айлаң, Юрий.

Дараазында база бир кызы Оскалмаа Биченековна Алтайның автоорук техникумунуң соонда, Кызылдың поли-техниктиг институтун дооскаш, садыг, кафелиг хуу сайгар-лыкчы болуп ажылдап чоруур. Үш ажы-төлдүг: Шолбана, Адыг-оол, Сайын.

Дараазында кызы Анзал Улан-Удэ хоорайның көдээ ажыл-агый институтун дооскаш, Теве-Хая суурга зоотех-никтеп ажылдап чорааш, амгы үеде садыг-наймаалыг хуу сайгарлыкчы. Анзал Биченековна Эртине деп чаңгыс оол-дуг, өөнүң ээзи Хаяа Дайынчиевич-биле хууда ажыл-херээн бүдүрүп, амыдырап чоруурлар.

Бландина дуңмазы угбазын кээргээш, бичии кызы Чечекмааны Ожамаа Чүрмит-Тажыевнага эш кылдыр, ижикпейн барган кызы Минчимааның орнунга, ооң чанынга тургузуп, өстүрткен. Чечекмаа Биченековна Красноярск хоорайның медучилищезин дооскаш, Кызылга хирургияга эмчи сестразынга ажылдап чорааш, амгы үеде садыглыг хуу сайгарлыкчы болу берген. Ол ийи ажы-төлдүг: Кежик биле Байлак.

Бландина Чүрмит-Тажыевнаның бичии оолдары Сакта биле Май-оол малчыннар болган. Сакта Биченекович ийи ажы-төлдүг: Назын-оол, Бады-Назын. Хеймер оглу Май-оол Биченекович үш ажы-төлдүг: Дажы, Идегел, Долума.

Сат Чүрмит-Тажы биле Эрикпел Саттарның салгал-дары амгы үеде 5 салгал четкен: шупту 99 киж. Уйнуктары (ачымнары) – 12 киж, уйнуктарының уруглары (ачым-чиримнер) – 34 киж, уйнуктарының уругларының уругла-ры – 40 киж, уйнуктарының уругларының уругларының уруглары – 9 киж.

Амыдыралыңга чеже-даа бергелер таваржып чораан болза, Чүрмит-Тажының ийи кызы Ожамаа биле Бландина оларга дүжүп бербейн, ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирип, чонунга, чуртунга төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткеннер-дир. Бландинаның тос ажы-төлүн бут кырынга эртем-билиглиг кижилер кылдыр өстүргенинге ооң быжыг чөлөнгиижи, кады чурттаан эжи Биченек Бадыевичиниң база ачы-хавыязы улуг. А оларның ажы-төлүнүң эртем-билиг чедип, хууда сайгарлыкчылар апарганы ада-иезиниң чүткүлдүг, тура-соруктуг бүдүш-шынарын дөзөп алганында. Ожамаа Чүрмит-Тажыевнаның салгалдары база амгы үеде эртем-билиг чедип ап, эки амыдырап чорууру ооң чаныш-сыныш чок, чүткүл-соруктуг, күштүг аажы-чаңының ачызында дизе, чазыг чок боор.

ЧҮРМИТ-ТАЖЫ САТТЫҢ ӨГ-БҮЛӨЗІ, САЛГАЛДАРЫ

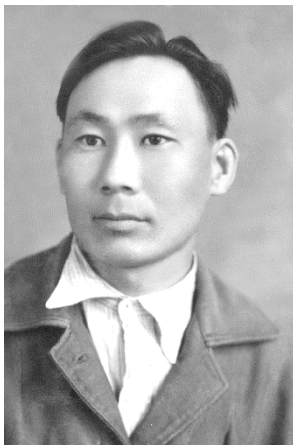

Чур. 25. Чүрмит-Тажы Саны-Шири оглу биле өөнүң ишти
Эрикпел Сембил уруу ТРКМ НВ 2581/9
В.П. Ермолаевтиң чуруу , XX в. 20-30 чылдары.

Чур. 26, 27. Улуг кызы Ожамаа Чүрмит-Тажыевна Байкара,
бичии кызы Бландина Чүрмит-Тажыевна Монгуш

Ожамаа Чүрмит-Тажыевнаның ажы-төлү

Чур. 28, 29. Оолдары: Доржу Санчайович,
Карбы Санчайович Байкаралар

Чур. 30.1, 2. Кыс уруу Минчимаа Санчайовна, ооң өг-бүлөзү

Чур. 30.3, 4. Минчиймаа биле Макар Чымбаларның оглу Юрий,
уруу Алена өг-бүлелери-биле

Чур. 30.5. Минчимаа биле Макар Чымбаларның
уруу Юлияның, күдээзи Родионнун өг-бүлөзү

Бландина Чүрмит-Тажыевнаның өг-бүлөзү

Чур. 31. Бландина Чүрмит-Тажыевна биле
Биченек Бадыевич Монгуштар база уруу Оскалмаа, ачымы Азияна.

Чур. 32. Улуг уруу Алдын-кыс Биченековна,
күдээзи Октябрь Үнен-Хөөевич.

Чур. 33. Алдын-кыс Биченековна биле Октябрь Үнен-Хооевич
Түлүштерниң үш кызы:
Чойганмаа, Чодураа, Оюмаа

Чур. 35. Оглу Доржу (Шойдак) Биченекович,
кенни Любовь Одан-ооловна Монгуштар

Чур. 36, 37. Доржу Биченекович биле Любовь Одан-ооловна
Монгуштарның оглу Шолбан, үш кыстары: Азияна, Айдысмаа,
Аянмаа

Чур. 38. Оглу Сандак-Доржу Биченекевич,
кенни Урана Очур-ооловна Монгуштар

Чур. 39. Сандак-Доржу Биченекевич биле Урана Очур-ооловнаның
оолдары: Омак биле Аян

Чур. 40, 41. Сандак-Доржу Биченекевич биле Урана Очур-ооловнаның уруу Оюмаа, оглу Очур өг-бүлөлери-биле

Чур. 42.
Уруу Часкал Биченековна,
күдээзи Илья Очур-оолович Саттар

Чур. 43.
Часкал Биченековна биле
Илья Очур-ооловичиниң
улуг уруу Айлаң
өг-бүлөзү-биле

Чур. 44. Часкал Биченеквна биле Илья Очур-ооловичиниң
оглу Юрий өг-бүлөзү-биле

Чур.45.
Уруу Оскалмаа Биченеквна,
күдээзи Игорь Вячеславович

Чур. 46. Оскалмаа Биченеквнаның улуг уруу Шолбана уруглары-биле

Чур. 47.
Оскалмаа Биченековнаның оглу
Роман өг-бүлөзи-биле

Чур. 48.
Оскалмаа Биченековнаның оглу
Сайын өөнүң ишти-биле

Чур. 49. Уруу Анзалмаа Биченековна өг-бүлөзи-биле:
өөнүң ээзи Хаяа Дайынчиевич, оглу Эртине

Чур. 50. Уруу Чечекмаа Биченековна,
күдээзи Танаа-Херел Айлаң-оолович

Чур. 51. Чечекмаа Биченековна биле Танаа-Херел
Айлаң-ооловичиниң оолдары: Кежик биле Байлак

Чур. 52. Оглу Сакта Биченекович,
өөнүң ишти Чойганмаа Аяк-Хээевна

Чур. 53. Сакта Биченекевич биле Чойганмаа Аяк-Хээевнаның оолдары:
Мөңге-Назын, Бады-Назын

Чур. 54. Оглу Май-оол Биченекевич, кенни Чинчи Эрнестовна,
кыстары Дарымаа биле Долума.

Чур. 55. Май-оол Биченековичинин улуг оглу Дажи, Анзал Биченековнаның оглу Эртине кырган-авазы-биле. Чүрмит-Тажы Саттың ачы-чирими Монгуш Адыг-оол Романович.

Чур. 56. Чүрмит-Тажы Саттың салгалдары, оон хөрек тураскаалының ажыдышкынының үезинде, 2018 ч.

3.2. ЧҮРМИТ-ТАЖЫ САТТЫҢ КАДЫ ТӨРЭЭННЕРИ

Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн улуг акызы Докпак-оол

*Докпак-оол Чамыянович (Саны-Шири оглу) Саттың төөгүзүн
уруу Севээнниң ортун кызы **Чечекмаа Сотпаевна Монгуш**
бижээн.*

Июнь айның 23-туң хүнү, 2021 чыл. Кызыл хоорай.

Бистер бичии чаш чорувуस्ता-
ла, 1944 чылда, кырган-ачавысты
«контр Чүрмит-Тажының акызы»
дээш тудуп аппарат, 10 чылда
шиидип чорудупканының ужуру-
биле, ону шуут сагынмас, арын-
шырайын-даа көрбээн болуп турар
бис. Чүгле ава-ачавыстың, улуг
угбавыс Бады-Доржу Сотпаевнаның,
акывыс Мөңгө Сотпаевичиниң сак-
тышкыннарындан билип алганы-
высты бижидивис. Бо төөгүнү бижип турар Чечекмаа
Сотпаевна 3-4 харлыг, ава-ачавыстың хеймер кызы Зина
(Изиина, Изийти деп кырган-ачазы ынчаар адап алган
дижир) бир хар-даа четпээн, 7 айлыг турда, кырган-ачавыс
Докпак-оолду шиидип чорудупкан бооп турар. Авам эмчиге
божуптарга, өпөязының бажының дүгү сарыгымаар
боорга, акушер орус эмчи чаптааш: «Урууң адын мынчаар
адап аар сен» дээш, саазынга «Зина» деп бодунуң адын

Чур. 57. Ч.С. Монгуш

бижип берген деп, авам чугаалаар чүве. Ынчаар кырган-ачавыс уруунуң хеймер кызын база амырап көргөн, адын бодунуу-биле Изиина, Изийта деп адап алган болган.

Кырган ада-иевис Докпак-оол Чамыянович биле Долчаңмаа Айыжыевнаның чурттап эрткен үези чурттун төре херээнге улуг өскерилгелер-биле холбашканы шын болуп турар. Аңгы дайзыннары дээш, бай-феодалдарны узуткап, лама-хамнарның чонга чедирип чораан ачы-буянын чок кылыр дээш, улуг моондактар тургускан, ажылчын, тараачынга хостуг эргелерни берип турган үелер болур. Ол болуушкуннар чонга улуг салдарны чедирип, ук-ызыгуурун уктаарын хоруп, ат-сывын безин өскертиринге чедирип турганы чажыт эвес.

Амгы үеде тыва кижиниң сагып чорааны бодунуң төөгүзүн, угун-дөзүн тос ада ажылдыр билири деп чаагай чаңчылче эглип кээп, төрөл бөлүктөрнүн улуг улузу ук-ызыгуурун ажы-төлүнгө чугаалап берип, төрелдерин чыгаш, таныштырып, төөгүзүн бижээш, номнар кылдыр үндүрүп турары дыка таарымчалыг болу берген. Ынчангаш чаа өзүп олурап салгалга, ук-ызыгуурун билип чорзуннар дээш, кырган-ачамның төөгүзүн бижидивис.

Авамның (Севээниң) чугаазы-биле: «Билип кээрге-ле, элээн каш өшкү-хойлуг, бода малдыг, бир аъттыг ада-иези төрели болур Сат чагырыкчы (Сат Лопсан) деп бедик дужаалдыг кижиниң аалының өдээниң чоогунга чурттап чораан дээр. Сат чагырыкчының адын Лопсан дээр болган. Ооң адазы Ойдуп-биле бистиң өгбевис Саны-Шири кады төрөөннер турган дээр. Оларның адазы Уртун-Назын Сат база Саттарның чагырыкчызы чорааш, уйнуу – Ойдуптун

оглу Лопсаңга эрге-дужаалын дамчыдып берген. Сат Уртун-Назынның бирги оглу Ойдуп-Ловуң бедик угаанныг, даштыкы күрүнелерге (Тибет, Моол) шажын эртемин чедип алган, үзиниң бурунгаар депшилгелиг кижилериниң бирээ-зи чораан. Ойдуптуң чаңгыс оглу Лопсаң – Сат сумузунуң сөөлгү чинзелиг чагырыкчызы болган. Ооң бирги өг-бүлезинден ажы-төлү: Доктугу, Сагды, Чигжи, а ийиги өг-бүлезинден Доржу, Ымыдак, Амыр, Мөчөрээ, Очур, Даңгыт Саттар төрүттүнген.

Бистиң кырган-ачавыс, Докпак-оол Чамыянович Сат – Уртун-Назын чагырыкчының ийиги оглу Саны-Шириниң оглу бооп турар. Саны-Шириниң ажы-төлү: Докпак-оол, Аракчаа (кыс уруу), Маңзырыкчы, Сотпа (шолазы Чолдак Здрастай), Ыйма-Дондуп, Чүрмит-Тажы, Ичин-Хорлуу (ыр-лаар Сундуйнуң кадайы). Саны-Шириниң ойзу адаан ады Чамыяң турганы-биле, уругларының адазының ады Чамыяң болу берген, чүгле Чүрмит-Тажының адазының адын Саны-Шири деп шын бижээн бооп турар. Алышкылар, Ойдуп биле Саны-Шири, бай-шыдалдыг улус болган, “чылгызы безин Бора-Булак ховузунга сыңмайн турган” деп чугаа чон аразында артып калган дижир. Бо ийи алышкы Чадаананың Алдыы-Хүрээзин туттурган деп сураг база бар.

Кырган-ачам Докпак-оол Сат кырган-ававыс Дол-чаңмаа Айыжыевна-биле кажан өг-бүле тутканын бир-ле катап бистиң улуг акывыс Мөңге Сотпаевич кырган-авамдан ойнай-сылдай: «Кырган-ачам Сат Докпак-оол-биле кажан, канчап өгленип алган силер?» – деп айтырарга, демгизи: «Ол шагның чаңчылын езугаар, оол биле уругнуң ада-иези дугурушкаш, 16 харлыымда Сат чагырыкчызының

ачымынга (уйнуунга) кудалаан чүве эвеспе» – деп, арай анчыгзынганы илдең харыылаанын ону дыңнап олурган акымдан билген биче Саадак угбам сөөлүндө чугаалаар чүве. Ынчангаш кырган-ававыс Сат сумузунуң чагырыкчызы Уртун- Назынның уйнуу, Саны-Шириниң оглу Докпак-оол-биле 16 харлыында өгленген бооп турар (сөөлүндө Уртун-Назын уйнуу Лопсаңга эрге-дужаалын дамчыткан соонда, ону (Лопсаңны) чон «Сат чагырыкчы» деп адай берген)».

Докпак-оол биле Долчаңмаа Саттарның чаңгыс уруу – Севээн Сат бистиң ававыс болган. Ававыс, Севээн Докпак-ооловна, 1907 чылдың үш айның бирги чартыында, хой чылында, төрүттүнгөн болганда, ада-иези 1905-1906 чылдар үезинде өгленген бооп турар. Уруунуң соонда кырган-ававыс каш чылдарда аарааш, божувайн баарга, ийи оолду – Маадыр-оол биле Калзаңны – уруунга эштей азырап алганнар.

Авамның чугаазы-биле: «Ачам ыңай-бээр чоруктар кылырынга ынак, аалга шоолуг олурбас кижичораан. Аъдын мунуп алгаш, тайга-таңды кезип, аңнап, диинчеп, чамдыкта өске аалдарже көзерлеп-даа чоруп каар.

Ынчалза-даа өггө олурганда, анаа орбас, аыш-чем кылырынга ынак, бистерге манчы-бууза, пиңнээн далганны кылырын айтып берип чораан.

Ийи дуңмам ажылгыр-кежээ болганы-биле, аалы-выстың даштыкы ажылын демнежип кылып ап чордувус. Ада-иевистиң каш хой-өшкүзүн кадарып, инек-бызаазын өстүрүп, бодувуска четчир арбай-тараа, суланы тарып алгаш, дүжүдүн ажаап, чиирин эккеп алгаш, артканын уур-

гайга, келир чылдың үрезини кылдыр, шыгжап аар чордувус. Маадыр-оол дуңмам тараа соктаарын, арбай далганын кылырын, оттулар ыяш белеткээрин үргүлчү кылып, боду хөлчөк биче сеткилдиг, дузааргак, эпчөк чүвө кылыпканда, дыка буруузунар: «Севээн, сарыг, мени өршээп көр» – дигилээр турган деп, авам чамдыкта чугаалап олургулаар чүвө. Калзаң дуңмам өшкү-хой кадарар, инек-бызаа ажаарыңга ынак, арбай-тараа тарыырыңга, сигенширбииш белеткээринге сундулуг болган».

Кырган-ачавыс, Докпак-оол Чамыянович Сат, 1929–1938 чылдар үезинде Тываның Чазак Даргазынга ажылдап турган шылгараңгай удуртукчу Чүрмит-Тажы Саны-Ширевич Саттың улуг акызы болур. 1938 чылдың август төнчүзүндө Салчак Тока баштаан бөлүк «Тывада контр-революсчу бөлүк ажылдап турар, ооң баштыңчызы Чазак даргазы Чүрмит-Тажы» деп каразааш, чурттуң келир үезиниң экономиказы, үлетпүр хөгжүлдезинге чаартылгалар талазы-биле чөрүлдээлерниң чылдагаанындан, Сат Чүрмит-Тажыны, ооң кады ажылдап чораан эштерин – тос кижини репрессияга таварыштырып, чедизин боолап шаажылаан бооп турар. Оон эгелээш, Чүрмит-Тажының алган кадайы, ажы-төлү, дөргүл-төрели чонга көрбөстедип, «контрлар быжындылары, чоннун дайзыннары» деп сөглөдип, эки хүн көрбөстей бергеннер. Оларның амыдырал-чуртталгазынга «кара дүн» дүшкени-биле дөмей, аар-берге чылдар эгелээн.

Улуг ажылдакчы, чурттуң баштыңчызы апарган дуңмазынга чоргаарланып чорда, хенертен ону боолап шиидерге, акызынга дыка-ла аарышкылыг улуг согуг болганы ооң сагыш-сеткилин дүвүредип, ам чүү болурун,

канчаар чурттаарын бодап, сагышсырап чораан, ооң бадыткалы кылдыр дунмалары Сотпа биле Маңзырыкчы база удатпайн хоругдаттырганнар. Кадайының кадыы шоолуг эвес, чаңгыс уруу энмежок чаш ажы-төлдүг, канчап оларны түрөтпейн өстүрерил, кандыг үүлө бодун манап турарыл дээш, хой-ле бодалдар ооң бажындан үнмөстөөн.

Ынчап бодунуң бажының кырында кара булут диргелип келгенин бодап чорда, шынап-ла 1944 чылдың чеди айның 11-ниң хүнүндө 61 харлыг кырган-ачавыс Докпак-оол Сатты «контр Чүрмит-Тажының акызы» дээш, шагдаалар – үш аъттыг кижини, тудуп хоругдаар дээш келгеш, каш хой-өшкүзүн, мунар аьдын, чүгээр эт-севин, кыжын кедер хой кежи тонун безин хавырып алгаш барган. Тудуп аппаарда, келген шагдаалар аңгы аьды-даа чок, кырган кижини эзер соонга ушкаштыр олуртуп алгаш, чоруй барган, ооң-биле кады азыраан оглу Калзаңны база аппарганнар, аал көзүлбейн баргыжеге чедир, олар хая көрнүп бар чытканнар. «Сактырга, аал-кодан ишти ээнзиреп калган ышкаш болган» - деп, авам сөөлүндө бистерге, ыглап оргаш, чугаалаар чүве.

Суд чери кырган-ачавыс Докпак-оол Сатты, даайывыс Калзаңны 10-10 чылдарда шииткеш, орус чуртунче шөлүпкен, кайда, кандыг оранда барганы-даа билдинмес арткан.

Кырган-ававыстың өөнгө кирер чону эвээжеп, чүгле уруунуң уруглары ону долганып, ишти-хөңнүн чылыдып, часкарып чораан чадавас. Үш ажы-төлдүг апарган Маадыр-оолду база шиидип чорудуптарга, орус чуртунга өлгөн, өөнүң ээзи, ажы-төлү өскүссүрөп калган, улуг оглу Ывы

шуут өөвүске өскөн. Авам биле кырган-авам бүдүү ыглажып, улус көрбөс черге ишти-хөңнүн үлежип чорааны кээр-генчиг.

Акым, **Мөңгө Сотпаевичиниң, сактыышкыны-биле:** «Билип кээримге-ле, кырган-ачам бисти чаптап, чассыткан турар, аътка ушкарган, инектин дуюунуң сөөк-тери-биле даштыгаа ойнадыр, ам болза, городки хевирлиг, баг кагары (сака-тика) деп оюнну айтып берип, молдурганы шиштээш, мундуруп өөредип, аътты эзертээрин айтып берип турар чүве. Чаңгыс адар боолуг чораан, оозу-биле аңнаарын өөредип, койгун, диин адаарын, торлаа дузактаарын айтып берип чораан. Кырган ада-иевиске эргеленип, оларның чылыг куспааның иштинге чедир чылыкпайн чорувуста, кырган-ачавысты контр дээш тудуп аппаарга, дыкала берге, чоктанчыг болган. Ол үеде күрүне бажында чүү болуп турарын бичии уруглар байтык, улуг кижилер безин тодаргай сайгарбас турганы шын болгай. Аалывысче аъттыг, чадаг кижичоруп олулар болза-ла, кырган-ачавыс ол боор дээш, келгиже манап турар чордувус».

Авам адазының салым-чолун билип аар дээш, кашдаа катап албан черлеринче улуг угбавыс Бады-Доржу Сотпаевнага чагаалар, билдириишкиннер бижидерге, хары келбес турган. Ававыс чок апарган соонда, 1969 чылда, угбавыс Бады-Доржу Сотпаевна Сат база катап Тыва АССР-ниң Дээди судунче, Иштики херектер яамызынче билдириишкин кииргеш, иезиниң адазы, Докпак-оол Чамыянович Саттың, салым-чолун солун-сеткүүл дамчыштыр таныштырып бээрин дилээн.

Аңаа харыылааны болза, үжүк-бижик билбес, чүгле бодунуң адын багайты салып билир Сат Докпак-оолду Сат Чүрмит-Тажы-биле төрөл болур байдалын истекчилер ажыглап, ону «Сат Чүрмит-Тажының контрреволюстуг организациязының база бир идепкейлиг киржикчизи» деп чыгап, чыпшыр тудуп тургаш, 1944 чылдың 7 айның 11-ниң хүнүндө оон бодун, азыраан оглу Сат Бора-Калзаңны ТАР-ның ИХЯ-зының доктаалын ёзугаар тудуп хоругдаан. Ол доктаалда тудуп хоругдаанының чылдагаанында хөй-ле меге чүүлдерни айыткан болган. Ол-ла материалда бижээни болза: «Чүрмит-Тажыга баштаткан тос кижиниң херээн 1964 чылда катап көргөш, оларның дөгerezин агарткан. Шынында Тывага «Чүрмит-Тажы-Танчайларның контр-революстуг организациязы» деп бөлүк турбааны илерээн болгаш бадыткаттынган. 1969 чылдың январь 8-тиң хүнүндө үнген Тыва АССР-ниң Дээди судунуң Президиумунуң доктаалын ёзугаар, үстүндө ады кирген кижилерниң талазындан кемниг үүлгедиглерниң болбаанын барымдаалааш, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязының 1944 чылдың 10 айның 10 хүнүндө үндүргөн шиитпирин күш чок болдургаш, херекти соксаткан».

Ол харыы-чагаа соонда военкоматтан база бир чагаа келген. Ында бистиң көңгүс актыг, хилинчек чок кырган-ачавыс: «Докпак-оол Чамыянович Сат 1950 чылдың февраль айның 6-ның хүнүндө Ростов областың Новочеркасск деп хоорайынга херек эрттирип тургаш, 67 харлыында өлгөн» деп дыңнадыг алган бис. Кандыг-даа буруу чок, харназыны улгады берген бистиң кээргенчиг кырган-ачавыс орус чуртунга 6-7 чылда хоругдалга чурттап, кадыг ажыл-

дарга чыгаттырып, өскөн-төрөөн черин, эргим кижилерин ишти-хөңнүндөн, уйгу-дүжүндөн ыратпайн, аштап-суксап, кайы хире хилинчек көрүп чораанын бодап кээрге, ол үеде эрге-чагырга хунаашкан дээргилерниң кайы хире кижини мөзүзүн ышкынганы, хүнүн бодаар турганы илереп кээр.

Ол херектерниң уржуундан бистиң ачабыс Сотпа Чиңмитович Сатты нам кежигүнүндөн үндүрүп, арбан даргазындан дүжүрүп, «аңгызы бак» улустуң күдээзи деп, Хайыракан сумузунуң ол шагда удуртукчу-башкарыкчылары, боттарының-на кижилери, ынчаар бастып турганнар. Ол байтык, 1950 чылдарда Хайыракан школазынга башкылап, суурнуң бир көскү, идепкейлиг ажылдакчызы турган бистиң улуг угбавыс Бады-Доржу Сотпаевна Сат Коммунистиг партия кежигүнүнгө кирер дээш, билдиришишкин кирирге, «аңгызы бак» кижини партия кежигүнү болур эргези чок дээш, киирбөөн. Акыбыс Мөңгө Сотпаевич Шеми школазынга ажылдап тургаш, партия кежигүнү болган. Үе-шаг ол хире бергези, чүгле үстүүртөн келген айтыышкыннар-биле ажыл-херек бүдүрүп турганы шын бооп турар.

Кырган-ада-иевис боттары чаңгыс кыстыг, ийи азыраан оолдуг – үш уруглуг болганнар. Кызы **Севээн**, күдээзи **Сотпа Саттарның** өг-бүлезин тос ажы-төлдүг болганнар: ийи оолду, чеди кысты чаяап өстүрүп, эртем-билиглиг кижилер кылдыр чоннуң чоон оруунче киир үдеп кааннар.

Севээниң улуг кызы Бады-Доржу

Севээн биле Сотпаның улуг уруу Бады-Доржу Бады-Белек-биле өг-бүлө туткаш, үш ажы-төлдүг болганнар: кызы Билчеймаа, оолдары – Николай биле Василий.

Билчеймаа Бады-Белековна дээди чаданың бедик мергежилдиг чаш уруглар эмчизи бооп, хөй чылдарда ажылдап чорааш, амгы үеде улуг-биче кижилерни ине-биле эмнээр (иглотерапия) улуг эмчи, пенсияже үнген-даа болза, ам-даа ажылдавышаан, чоннуң кадыы дээш туржуп чоруур. Өөнүң ээзи Степан Монгушович Достай барык бүгү назынында удуртур-баштаар ажылдарга, көдээ ажыл-агый сайыдынга чедир үре-түңнелдиг ажылдап чораан, ветеринария эртемнериниң кандидады. Олар өг-бүле туткаш, Откун, Омак, Орлан деп үш чараш оолдуг, Айлаң деп кыстыг болганнар. Амгы үеде олар шупту дээди эртемниг, күрүне ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында төлептиг удуртукчу-башкарыкчы ажылдакчылар бооп ажылдап-чурттап чоруурлар. Откун Достай культура шугумунга ажылдап чораан, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Омак Достай Тыва Республикада Суд приставтарының Федералдыг албанының удуртукчузу, Орлан Достай элээн үр үеде ТР-ниң Саң-хөө сайыды бооп чоруур, хеймер кызы Айлаң – Тывастатистика черинде килдис эргелекчизи. Оолдары база кызы өг-бүлелиг, уйнуктары шуптузу катый 10-11 кижиле болуп турар.

Бады-Доржу угбавыстың ийиги оглу Николай Бады-Белекович Кара-Сал ортумак школаны дооскаш, Полина Борисовна Чүдүк-биле өг-бүле туткаш, бир кыстыг, бир оолдуг болганнар. Онча-менди чурттап чорааш, 2005 чылда хенертен Николай чүрээ турупканындан мөчөөн.

Николай биле Полинаның уруу Чойган Николаевна Самбыла ТКУ-ну дооскан биолог башкы, биология эртемнериниң доктору, «Тыва Республиканың алдарлыг эртем

ажылдакчызы» деп Күрүне шаңналының эдилекчизи, Бүгү-эвилелдин Убсу-Нур төвүнгө ажылдаан соонда, Тываның эртем төвүн удуртуп тургаш, амгы үеде Кемерово хоорайда Сибирьниң федералдыг агробитехнология талазы-биле эртем-шинчилел төвүнүн салбыры болур Көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институтунун директору болуп ажылдап чоруур. Өөнүн ээзи Омак Вячеславович Самбыла Иштики херектер адырынга ажылдап чорааш, пенсияже үнген. Амгы үеде Тере-Хөл кожууннун Каргы сумузунун баштыңы, чагырга даргазы. Өг-бүлө ийи оолдуг, бир кыстыг. Улуг оглу Начын Эрзинниң кызыгаар заставазында ажылдакчы, уруу Лада Кызылдың электри-хандырылга чериниң юрист-оператору. Хеймер оглу Субудай Москва хоорайда Президентиниң чанында Улус ажыл-агыйының удуртулга кадрларын белеткээр Академиясында 3-кү курстун студентизи.

Николайның оглу Шолбан банк шугумунда, Сбер-банкының инкассаторлар салбырының удуртукчузу бооп ажылдап чоруур. Кадайы, Аяслана Анай-ооловна Кара-Сал, культурология эртеминиң кандидады, Тываның Күрүне Университединиң орус дыл кафедрасынга улуг башкы бооп, 20 ажыг чыл ажылдаан. Бо үеде Күрүнениң Тываның эртем төвүндө эртем ажылдакчызы. Олар үш оолдун ынак ада-иези. Улуг оглу Адыяа Москва хоорайда МЧС-тин өртке удур демисел Академиязының 4-кү курузунун студентизи, ортун оглу Сүгдер Кызылдың № 5 школа-гимназиязының 11 классчызы, эң бичези Сүлдем – 7 харлыг, бо чылын өөренип эгелээр.

Угбавыстың үшкү оглу, Василий Бады-Белекович Кара-Сал, чаңгыс курсчузу Клара Хүр-ооловна-биле өг-бүлө туткаш, Кызыл, Танды кожууннарның школаларына башкылап чорааннар. Сөөлүндө Ээрбек сумузунуң проф-эвилел даргазына ажылдап чорааш, хенертен мөчээн. Оларның уруу Роланда Васильевна Кара-Сал арга-арыг ажыл-агыйының ажылдакчызы, эртемнин аайы-биле Чадаананың арга-арыг ажыл-агыйына черинге ажылчы намдарын эгелээш, ам Кызылдың шак ындыг албан-ажыл черинде ажылдап чоруур. Өг-бүлелиг, ийи кыстыг: улуу Билчей МБОУ № 9 школа-гимназиясының 9-ку класының, бичези Ай-Луна №3 школаның 3-кү класының өөреникчилери.

Севээнниң улуг оглу Мөңгө

Ава-ачавыстың улуг оглу Мөңгө Сотпаевич Сат Кызылдың башкы училищезин дооскаш, Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми суурунуң сес чыл школазына күш-ажылчы базымын эгелээн. Ол бүгү тала-биле элээн сайзыраңгай кижиге болуп, башкылаарындан аңгыда, чогаалчы, чурагачы, очулдурукчу болуп база хөгжүмгө дыка ынак болгаш, труба, мандолина, допшулуур, баянга ойнаар чораан. Кызылдың башкы институтунуң физика-математика факультетин 1961 чылда таныжы уруг Людмила Андреевна-биле чедиишчиниг дооскаш, Чадаана хоорайже ажылдаары-биле чедип келгеш, аңаа өг-бүлө тутканнар. Чадаананың №1 ортумак школазына боду физика, астрономия башкылап, кадайы Людмила Андреевна математика башкылап 5-6 чыл ажылдааш, Кызыл хоорайже көшкеннер. Кызылга Мөңгө Сотпаевич Сат элээн хөй

чылдарда Тыва АССР-ниң СЭКП обкомунуң Эртем болгаш чырыдыышкын килдизиниң эргелекчизи чораан Күжүгет Серээевич Шойгу дарганың оралакчызы бооп ажылдаан. Дараазында чылдарда Кызылдың күрүнениң педагогика институтунга проректорлап, физика, математика кафедра-ларынга башкылап, Людмила Андреевна-биле үр-ле ажыл-дааннар. Акывыстың астрономия эртеминге сонуггалы улуг болганындан, «Тии чок торгу» деп номну чырыкче үндүргөн. Ук ном ортумак школаның астрономия эртеминге өөредилге ному болган. Улуг орус классиктерниң: А.С. Пушкинниң «Руслан биле Людмила», Н.С. Некрасовтун «Орус черге чурттаары кымга экил?», М.Ю. Лермонтовтун «Мцыри» деп чогаалдарын очулдуруп алгаш, ном кылдыр үндүрер бодаан. Ынчалза-даа хүн бүрүнүнң ажылы-биле чүдүртүнгөн болгаш, күзели боттанмайн барганы дыка харааданчыг. Мөңгө Сотпаевич 50 ажыг чылдарда улус өөредилгезиниң адырынга ажылдааш, В.И. Ленинниң 100 чыл оюнуң медалының эдилекчизи болгаш Күш-ажылдың хоочуну деп атка төлөптиг болган.

Уруу, Надежда Мөңгеевна, Томскиниң медицина институтун дооскан рентгенолог-эмчи, оолдуг, оглу Максим Евгеньевич Сат база дээди категорияның диш эмчизи, дантист-ортопед.

Севээнниң уруу Саадак

Акывыстан биче угбавыс, Саадак Сотпаевна Сат, бир онзагай кижилерниң бирээзи. Бистиң аравыста эң-не чаражы, чиңгежек дурт-сынныг, дыдырашсымаар кара баш-тыг, чугажак ак арынныг, кырган-ававыска дөмейзимээр

угбавыс чораан. Алызындан тудунгур, кежээ, дузааргак, тергийн өөрениичел, аргыыр, даараныр, ырлаар уран талантылыг болгаш, Кызылдың башкы училищезин кончуг эки өөрөдилге-биле дооскаш, Хөндөргей, Ак-Туруг школа-ларынга башкылап ажылдай бергеш, удаваанда аар-берге аарыгга таварышкаш, 28 харлап чорааш, мөчүй бергени бистиң өг-бүлевиске кончуг аар согуг болган. Онча-менди чурттап чорааш, эртем-билиглиг, башкы ажылын чүгле эгелээн уруун чидиргени авам-ачамга, бистиң шуптувуска улуг каража-чидириг болган. Ам-даа сагыштан үнмес.

Севээниң уруу Седен

Оон биче угбавыс Седен Сотпаевна Ооржак школа дооскаш, шеригден келген Доткан-оол Чүлдүмович Ооржак деп аныяк оол-биле танышкаш, өгленчип алганнар. Баштайгы үеде күдээвис Доткан-оолду комсомол райкомунга секретарыладып каарга, аныяк өг-бүле Чадаана хоорайга чурттап турган. Чоорту эртем-билиглиг кадрлар немежип, удуртур органнарга бодун көргүзүп шыдаптар кижилер тыптып кээрге, суурже көжүп келгеш, баштай колхозка, сөөлүндө совхозка бухгалтерлеп, саанчылап, поварлап, малчыннап чорааш, хөй ажы-төлдүг болганнар. Үш оолду, үш кысты бодарадып өстүргеш, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап кааннар.

Угбавыс каткы-хөглүг, оюн-баштак, ырлаар, танцылаар уран салым-чаяанныг, эдержир эштер муңзавас кижичораан. Уругларын чоннуң чоон оруунче углап-баштап, честевис-биле үр-ле эптиг-найыралдыг чурттап чорааш, 59

харлыында аар аарыгга таварышкаш, чок апарган. Угбавыс, честевистиң уруглары эртем-билиглиг, ажыл-агыйлыг чон аразында төлептиг ажылдакчылар бооп чурттап чорууру, аймаавыска улуг чоргаарал.

Улуг уруу Татьяна Доткан-ооловна бедик мергежилдиг эмчи, хөй чылдарда Чадаанага, амгы үеде Туран хоорайда терапевт эмчи бооп шаңнал-макталдыг ажылдап чоруур. Ажылынга бердинген, дуржулгалыг шыырак билиглиг эмчи болбушаан, дуңмаларының баштыңчызы, сүмелекчизи, дагдыныкчызы бооп чорууру өөрүнчүг. Дуңмавыс кыстыг, оолдуг. Оларын өглөп-баштап, эртем-билигге чедирип алган, хөй санныг уйнуктарының ынак кырган-авазы, күш-ажылдың хоочуну. Хүндүлүг пенсияже үнгөн-даа болза, амгы үеде чоннуң кадыкшылы дээш ажылдавышаан.

Угбавыс Седенниң ийиги оглу Александр Доткан-оолович Ооржак, база дээди эртемниг эмчи, Эрзинге, Чадаанага, Республиканың № 1 эмнелгелеринге кол эмчи бооп, үр чылдарда шаңнал-макталдыг ажылдаан. Бодунга болгаш башкарып турары эмнелге ажылдакчыларынга шыырак негелделиг, Гиппократтың даңгыраанга шынчы болуп, удуртур ажылга салым-чаяанныг болганы-биле, Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдынга чедир ажылдааны бистерге улуг чоргаарал. Ол Иркутск хоорайның эмчи институтунуң эпидемиология салбырын дооскан, Чадаана чурттуг Наталья Доржуевна деп аныак кыс-биле өгленгеш, ийи чараш кысты чаяаганнар. Улуг уруу Чейнеш Александровна таможня ажылдакчызы, Ли Артём деп көрей оол-биле өг-бүлө туткан. Амгы үеде Москвада хууда ресторан эргелекчилеп, бир оолдуг, бир кыстыг ажылдап-

чурттап чоруурлар. Оглу Саша 6-гы классчы, кызы, бичии Софья, 9 харлыг. Ийиги уруу Анна (Найдана) Александровна даштыкы дылдар өөренип, угба-честезиниң чанында турар.

Александр Доткан-оолович Республиканын СПИД-ке удур төптүң кол эмчизи, Наталья Доржуевна база Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи, эмнелге шугумунга үргүлчү удуртукчулап чораан болгаш, амгы үеде республиканың СПИД-ке удур төпте эпидемиолог эмчи бооп ажылдап чоруур, алдар-аттыг, ажы-төлүнүң, уйнуктарының эргеленип чассыыр кырган ада-иези. 2021 чылдың май айда «Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи» деп атка Александр Доткан-оолович төлептиг болган.

Угбавыстың оон биче уруу – Антонида Доткан-ооловна, күдээзи – Владимир Хаажыкович Монгуштар. Антонида дээди эртемниг зооинженер, хөй чылдар иштинде көдээ-ажыл-агыйга үре-түннелдиг, шаңнал-макталдыг ажылдааш, Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузунга чагырга даргалап чораан. Олар үш ажы-төлдүг: Вероника, Чодураа деп ийи кыстыг база Чингиз деп оолдуг болганнар. Улуг кызы Вероника дээди эртемниг музей ажылдакчызы, Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинде ажылдап чоруур, күдээзи Ачыты Владимирович Хунай-оол программист-инженер, эмнелге шугумунда ажылдап чоруур. Чодураазы дээди эртемниг архивовед, башкы шугумунда ажылдап чоруур, күдээзи Айдың хуу сайгарлыкчы бооп ажылдап чоруур. Оглу Чингиз хуу сайгарлыкчы, кенни Айлана дээди эртемниг юрист, хуу сайгарлыкчы. Бир оолдуг, бир кыстыг.

Угбавыстың оон бичии уруу Светлана Бады-Белековна (улуг угбазы Бады-Доржу Сотпаевна азырап өстүргөн), күдээвис Камзор Херелович. Улуг даай-авазы Бады-Доржу Сотпаевнаның эргелиг уруу бооп өскөн. Арыг-силиг, эш-өөрзүрек, эрес-кежээ кыс өзүп келгеш, ортумак школаны дооскаш, Кызылдың садыг училищезин, Иркутскиниң өлүк-кеш техникумун, Новосибирскиниң удуртур кадрлар өөредир Институдун дооскаш, Чадаананың, Кызыл кожууннун ХБАБ килдистерге үре-түңнелдиг ажылдааш, кезек үеде суд приставтарының Тывада Федералдыг албанының ажыл-агый эргелекчизи бооп ажылдаан. Амгы үеде хууда сайгарлыкчы, пөс-таавы садар садыгның ээзи. Ашаа Комзар Херелович Кызылдың үндүрүг албанының специализи.

Уруу Алена Комзаровна Москваны юридиктиг институтун дооскан. Амгы үеде Кызылдың суд приставтарында Тывада Федералдыг албанының юриси, өөнүң ээзи Алексей Индияга лама сургуулунга өөрөнгөш, лама болуп ажылдап чоруур. Чаптанчыг оолдун Тензинниң, Лхамо деп кыстың ада-иези. Оглу Адыгжы Комзарович Екатеринбург-тун онза-байдалдар яамызының (МЧС) институтун таныжы уруг Алдынай-биле дооскаш, өглөнип алганнар. Адыгжы МЧС ажылдакчызы. Алдынай Кызыл хоорайның суд ажылдакчызы. Ийи оолдарлыг.

Бешки оглу Анатолий Доткан-оолович Кызылдың саң-хөө техникумун болгаш Красноярск хоорайның башкы институтун дооскан. Топтуг-томаанныг, экииргек, бичесеткилдиг төрөл-бөлүктүң база бир ховар кижизи. Өөнүң ишти Галина Ак-ооловна Кызылдың эмчи училищезин

кызыл дипломнуг дооскаш, ажылдавышаан, Кызылдын күрүнениң башкы институтунун биология химия факультедин база дооскаш, Кызылдың 2 дугаар поликлиниказының лабораториязын удурттуп ажылдап чораан. Олар ийи чараш оолдарнын ада-иези.

Оларның улуг оглу Аяс Анатольевич Благовещенск хоорайның Эмчи Институдун дооскаш, кады өөренип турган Бурят омактыг эмчи кыс Александра-биле өгленип алгаш, чаптанчыг Максим деп оолдуг болгаш Юмжана деп кыстыг болганнар. Келир үениң эртемдээни болур күзели-биле, аспирантурада өөрөдилгезин уламчылап, Бурятиянын Улан-Удэ хоорайында кезер эмчи болуп, аас-кежиктиг, хей-аъттыг чурттап чоруурлар.

Анатолийнин Хеймер оглу Эрес Анатольевич ТГУ-нун юридиктиг факультедин дооскан. Өг-бүлелиг, бир уруглуг.

Угбавыстың хеймер оглу Алексей Доткан-оолович Санкт-Петербург хоорайга эмчи училищезин дооскан, оптика талаза-биле эртемниг. Кымдан-даа бурунгаар депшилгелиг болуп, амгы үениң негелдези ёзугаар сайгарлыкчы бооп, эмнелгелерге ажыглаар дериг-херекселдер сады ажыдып алган ажылдап чоруур. Өөнүң ишти топтуг-томаанныг, ажылгыр-кежээ Эрзин кызы Оксана Кыргысовна — дээди эртемниг эмчи-лаборант. Чурттаарынга таарымчалыг бажыңны боттарынга тудуп алгаш, оглу Артышты эртем-билигге чедиргеш, өглөп-баштааш, оглу-кеннинге бажың тутпушаан, оларның ажылдаарынга эптиг кылдыр «Одучу» деп хууда эмнелгени тудуп алгаш, ажылгалга киирген. Ол эмнелгеде ниити аарыглар, кезер

эмчи, диш, херээжен улус эмчилери, хан-дамыр, чүрек эмчизи, янзы-бүрү аарыгларны шинчилээр амгы үениң лабораториязы ажылдап, чонну хүн-бүрү хүлээп ап турар. Артыштын өөнүң ишти Алдынай Омскиниң эмчи академиязының профилактика херээн дооскаш, улаштыр Санкт-Петербург хоорайнын медуниверситединиң клиниктиг лаборатория диагностиказының ординатуразын дооскан. Амгы үеде хууда эмнелге «Одучунуң» езулуг-ла удуртукчузу. Клиниканы ажытканының түңнелинде чоннуң эмчилээринге-даа, эмчилерниң акша-төгерик ажылдап алырынга-даа таарымчалыг байдал тургустунган дээрзи частырыг чок. Олар 2 оолдуг: Найдан, Ай-Хаан.

Бичии оглу Далай Алексеевич Тываның информастыг технологиялар техникумун дооскаш, улаштыр Томскиде ат-сураа билдингир ТУСУР-нуң 2 курузунуң студентизи болбушаан, ГБОУ РТ «МАХ» (Международная академия хөөмей) интерактивтиг технологияларның кол специализи болуп шудургу ажылдап турар. Угбавыстың хеймер оглу-кенни бистерни шуптувусту деткип, ачы-дузазын чедирип чоруурунга өөрүп чоруур бис.

Севээниң уруу Анзалмаа

Ава-ачавыс Сотпа биле Севенниң бешки уруу Анзалмаа (Алевтина) Сотпаевна Охемчик, эмчи училищезин дооспушаан, башкы училищезин дооскан Ондар Дукурович Охемчик-биле өг-бүле туткаш, бичии оолдуг болганнар. Алевтина бистиң аалывыстың бир дугаар эмчизи болган. Сүт-Хөл кожууннуң Ак-Даш суурунга ол фельд-

шерлеп, честевис 5-6 чыл башкылап ажылдааш, Кызылче көшкеннер. Алевтина Сотпаевна Кызыл хоорайның дүрген дуза чедирер станциязынга чээрби ажыг чылдарда ажылдавышаан, башкының дээди эртемин база чедип алгаш, Кызылдың дыңнаары багай уруглар школазының эмчизи болбушаан, сурдолог башкы болуп, дыка үр дакпырлап ажылдаан. Өөнүң ээзи Ондар Охемчик «Шын» солуннун фотокорреспондентизи болуп ажылдааш, алдар-атка четкен. Честевистин фотограф болганы бистерге хөлчок-ла эки болган. Бистин аалывыстың чурттап эрткен амыдыралы оон фоточуруктарында (пленкаларында) төөгү бооп таңмаланып арткан. Бо өг-бүлө үш ажы-төлдүг болган.

Анзалмааның улуг оглу Вячеслав Ондарович Охемчик Красноярскының кооперация техникумун дооскаш, ол шугумга ажылдап чораан. Кадайы Маргарита берге аарыгга таварышкаш, аныяанда чок апарган. Олар бир уруглуг болганнар. Уруу Лилия Вячеславовна ийиги группаның инвалиди болган, амгы үеде уруун азырап карактап олурап хоочун пенсионер.

Ийиги уруу Надежда Ондаровна Охемчик (Дыртык), дээди эртемниг башкы, Россия Федерациязының Улус Өөредилгезининг ажылдакчыларының профэвилелининг Тыва Республикада регионалдыг салбырының, 2006 чылдан эгелеп, даргазы. Хөй чылдарда чедишшиниг шаңналмакталдыг ажылдап чоруур, Күш-ажылдың хоочуну.

Өөнүң ээзи Виктор Ондарович Дыртык Спорт яамызында билдингир «Авырга» деп аар атлетиканың бир хевири болур шой көдүрер спорт школазының тренери, шой көдүрүкчүзү спортчу. Ол делегейинг, Европа база Россия

Федерациязының, Тыва Республиканың болгаш Красноярск крайның хөй дакпыр чемпиону. Өг-бүлө ийи уруглуг болганнар: оглу Игорь Викторович Дыртык өг-бүлелиг, үш ажы-төлдүг: бир оолдуг, ийи кыстыг. Уруу Ирина Викторовна ашаа Тимур Владимирович Каваалай-биле хуу сайгарлыкчылар.

Угбавыстың хеймер уруу Орланмаа Ондаровна Охемчик-Запольская Санкт-Петербург хоорайда чурттап, ажылдап чоруур. Чаңгыс оолдуг – Порланд Арсений (Эрик) Дмитриевич, ол тергиин өөренир бооп, ортумак школаны экстерн-биле дооскаш, ийи дээди эртемни чедип алган, дээди класстың программизи, өг-бүлелиг, кадайы Алина Абрамова амгы үеде Канаданың Ванкувер хоорайда америк эртем-шинчилел компаниясында удуртукчу-программист бооп ажылдап-чурттап чоруур.

Севээниң уруу Чечекмаа

Ава-ачавыстың алды дугаар уруу Чечекмаа Сотпаевна Монгуш, Кызылдың башкы институтун дооскан. Барык бүгү назынында төрөөн сууру Хайыракан школа-зынга тыва дыл, чогаал, төөгү башкылап, өөредилге эргелекчилеп, директорлап ажылдаан. 1967 чылда агроном мергежилдиг Байыр-оол Ламажапович Моңгуш-биле өг-бүлө туткан. Олар дөрт ажы-төлдүг: Елена, Любовь, Юлия дээр үш кыстыг база Юрий деп оолдуг болганнар.

Уругларының улуу Елена Байыр-ооловна үш институт дооскан экономист-бухгалтер. 1992-1997 чылдарда Тываның Геология-шинчилел болгаш экология Комите-

динге улуг бухгалтер бооп, улаштыр 2017 чылга чедир Россияның Бойдус курлавырларының яамызының Тывада баштаар черинге килдис эргелекчизи, кол бухгалтери бооп ажылдаан. Амгы үеде Туберкулёзка удур диспансерниң кол бухгалтериниң оралакчызы бооп ажылдап турар. Өөнүң ээзи Игорь аныяанда чок апарган. Олар оолдуг, кыстыг болганнар.

Еленаның оглу Дойнур Игорьевич Дөмүр-оол, кенни Милана Кызыл хоорайның Дээди судунуң ажылдакчылары. Олар үш уруглуг: оглу Болат, кызы Алдын өөреникчилер, хеймери Дарина (Тарина) чаа-ла бир харлыг.

Уруу Дөмүр-оол Чечек ТКУ-нун биология-химия факультедин дооскан. Өг-бүлелиг, бичии чаптанчыг Саян деп оглун азырап олурар. Өөнүң ээзи Стас Енаа ТКУ-нун 5-ки курстун студентизи.

Чечекмаа Сотпаевнаның ийиги уруу Любовь Байыр-ооловна Донгак Кызылдың №5 ортумак школазының дээди категорияның орус дыл, чогаал башкызы, күдээзи Омак Алдын-оолович Донгак ол-ла школаның дээди категория-лыг география башкызы. Оларның уруу Долгар Омаковна Красноярскиниң медицина университетинин, оглу Кежик Омакович Тываның Күрүне университетинин студентилери.

Үшкү уруу Юлия Байыр-ооловна Моңгуш Республиканың стоматология поликлиниказының кол эмчизинин оралакчызы, медицина эртемнеринин кандидады, дээди категорияның диш эмчизи. Оглу Монгуш Байыр бирги классчы.

Чечекмаа биле Байыр-оол Монгуштарның хеймер оглу Юрий Байыр-оолович Кызылдың эмчи училищезининг диш эмнээр салбырын дооскаш, улаштыр Кемеровонунг эмчи университединге хирургтуң (кезер эмчининг) дипломун алган. Училище дооскаш, өгленип, ажы-төлдүг болу берген. Кенни Саяна Сергеевна база дээди эртемниг диш эмчизи болган. Ийилээн ординатура дооскан, амгы үеде Сахалин областа, керээ ёзугаар, буянның ажылын уламчылап, уругларын өөредип, чоннуң кадыы дээш амыр-дыш чок ажылдап-чурттап чоруурлар. Улуг уруу – Чейнеш Юрьевна Барнаулдунг эмчи университедининг 3-кү курсчу сургуулу. Оон бичелери: уруу Елена 7-ги, оглу Айдыс 4-кү класстың өөреникчилери.

Чечекмаа Сотпаевна Монгуш 1978 чылда Тываның башкыларының мурнундан 10 кижиге делегацияның кежигүну болуп, Бүгү эвилелдинг II-ги башкылар съездинге киржир аас-кежиктиг болган. Кремльдинг Съездилер ордузунга СЭКП-нинг Чиңгине секретары турган Л.И. Брежневтинг илеткелин дыңнап, бир-ле дугаар «Жизель» деп балетти Улуг театрга көргени, «Россия» деп гостиницага неделя иштинде чурттааны көдээ суур башкызынга дээди шаңнал болган деп, ам-даа сактып чугаалаар. 50 ажыг чыл иштинде башкы ажылынга долuzu-биле бердингени, чүс-чүс аныяктарны чоннуң чоон оруунче эдертип, эртембилигге чедирип, Төрөөн чуртунуң төлептиг кижилери кылдыр өстүрүп, аныяк башкыларның мергежил бедидип алырынга бүгү-ле аргалар-биле дузалажып чорааны халас барбаан. «Россия Федерациязының улус өөредилгезининг тергиини», «Чөөн-Хемчик кожууннунг алдарлыг башкызы»,

«Тыва Республиканың өөрөдигезинин алдарлыг ажилдакчызы», «Хайыракан суурнуң хүндүлүг чурттакчызы» деп бедик аттарның эдилекчизи, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин хүндүлел бижии, Тыва Республиканың Чазак даргазының, Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хүндүлел бижикиери болгаш хөй-хөй медальдар-биле шаңнаткан.

Севээниң уруу Хандыңмаа

Чедиги уруу Хандыңмаа Сотпаевна Өглүге ортумак школаны дооскаш, ыраажы, артист болур күзелдиг турган. Амыдыралының байдалы-биле күзел боттанмаан. Ынчалза-даа ол концерттерге доктаамал киржип, орус-тыва ырларны сеткил-сагыш дойлуп кээр кылдыр күүседир турган. Ол Кара-Тараа Сатович Өглүге-биле өг-бүлө туткаш, үш оолдуг, бир кыстыг болганнар. Күдээвис Кара-Тараа, уругдарыы бичии школачылар турда, бажынга ыжык тывылганы-биле кестиргеш, шыдашпайн барганы кончуг-ла хомуданчыг, качыгдалдыг болган. Берге-даа болза, Хандыңмаа Сотпаевна уругларын чааскаан түрөтпейн, төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп, эртем-билигге чедирип ап шыдаан.

Өглүгелерниң улуг оглу Леонид Кара-Тараевич совхозтуң малчыны бооп ажилдап чорааш, хенертен чок болган. Кадайы Урана Байыртыевна уйнуктарын азыражып, хүндүлүг дыштанылгада. Олар ийи оолдуг: улуг оглу Омак Леонидович өг-бүлелиг, ийи оолдуң ынак ачазы. Улуу Сандан Омакович Кемеровода Даг техникумунуң студентизи, Эртине Кызылда № 8 школаның 7-ги классчызы. Бичии оглу Леонид Леонидович Кызылда 55 дугаар мото-

адыгжы бригадада взвод командири, кадайы Чечек Маадыровна терапевт эмчи. Амгы үеде тускай керээ-биле Магадан хоорайда ажылдап турар. Оглу Александр 9-ку, уруу Хорлуу 5-ки класстың өөреникчилери.

Хандыңмаа Сотпаевнаның ийиги оглу Шыргай чедиклассчы өөреникчи тургаш, чаш назынында ужуру билдинмейн, чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Уруу Ульяна Кара-Тарааевна Донгак дээди эртемниг башкы, Кызылдың №16 школазында бирги категорияның эге класстар башкызы. Өөнүң ээзи Орлан Күжүр-оолович Донгак чолаачылап ажылдап чорааш, хенертен бажынче хан чүгүргеш, чок болган. Оларның улуг оглу Сергек Орланович Өвүрнүң кызыгаар заставазында офицер. Кадайы Долаана Тойлуковна харылзаа чериниң оператору. Оларның оолдары *Александр* 5 класста, Владимир 5 харлыг. Ульяна Кара-Тарааевнаның ортун оглу Арсен шеф-повар мергежилдиг, өг-бүлелиг. Кадайы Азияна 6 айлыг Настеньказын азырап олурар. Хеймер оглу Айдыс тудуг техникумун дооскаш, шериг хүлээлгезин эрттирип турар.

Хандыңмаа Сотпаевнаның үшкү оглу, Чыргал Кара-Тарааевич, Хайыракан суурда бистиң улуг ада-өгбевистиң «уязын» ээлеп, хууда ажыл-агыйлыг чурттап олурар. Өөнүң ишти Чинчи Кайгал-ооловна Чадаананың үлетпүр техникумунуң ажылдакчызы. Оглу Аян ортумак эртемниг, ачазы-биле чаңгыс черде ажылдап турар. Уруу Аялга «Буянный» деп хоргадал төвүндө эмчи сестразы.

Хандыңмаа Сотпаевна аргыттынар, даараныр шевер болгаш номчуттунар, шүлүк чогаадыр, ырлаарынга аттыг ынак чораан. Ол Красноярскиниң садыг техникумун

дооскаш, үр чылдарда садыг шугумунга, Чадаананың №1 школазының столоваязынга ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Күш-ажылдың хоочуну, уйнуктарын азыражып, чону-биле аргыжып чурттап чорааш, 75 харлаар чылында улуг уйгузун удуп, өске өртемчейже чоруй барган.

Севээниң уруу Зинаида

Ада-иевис Севээн биле Сотпаның сески уруу Зинаида Сотпаевна Сат бирден чеди класска чедир Хайыракан суурунга өөрөнгөш, улаштыр Чадаананың № 1 школазының 11 клазын 1962 чылда дооскаш, бышкан билигний аттестадын алган. 1963 чылда Томск хоорайда Күрүнениң политехниктиг институтунуң геология-шинчилел факультетиниң геофизика салбырынче кирип алгаш, 1968 чылдың декабрь айда дооскаш, даг инженеригеофизик деп эртемниг бирги тыва херээжен специалист болган. Өөрөдигезин дооскаш, Томскиге кады өөренип турганы Ак-оол Серендолович Кол-биле өг-бүлелиг туткаш, 1969 чылдан эгелеп, Кызыл хоорайга турумчуп ажылдап турган Тыва геология-шинчилел экспедициязының аңгы-аңгы шинчилел бөлүктери-биле бүгү Тываның девискээрин шинчилеп, эргип кезип каапкан дизе, хөөредиг чок. Олар оолдуг, кыстыг болганнар, оглу Аяс Ак-оолович (Мөңгеевич) Сат программист-информатик, ооң оглу Түгер Сат Красноярскиниң Сибирь Федералдыг университетиниң 3-кү курузунуң студентизи. Кызы Наталья (Саара) Ак-ооловна Кол архитектор мергежилин чедип алгаш, элээн

каш чылда ажылдааш (хоозургай чылдарда), бүгү тала-биле сайзыраңгай, бедик культуралыг ажылдакчы апарган кижини, эмнеттинмес аарыгга таварышкан, бичии уруу Женясын авазынга каапкан, өске оранче чоруй баарга, улуг-ла чидиригге таварыштывыс. Эвээш-даа үеде бодунун мергежилинге ажылдааш, чаа туттунуп турган Тываның Национал музейин ажылгалга кииреринге дузасын көргүзүп, Аныяктар ордузунун төлөвилелин дошкалыг тыва бөрт хевирлиг кылдыр тудары Н.А. Колдун киирген саналы-биле эгелээн болгаш, ынчаар туттунган бооп турар. Шынап-ла ону көөргө, дошкалыг тыва бөрт хевирлиг бооп көстүп турарын чон эскерип, чарашсынып көрүп турар боор.

Зинаида Сотпаевнаның өөнүн ээзи Ак-оол Серендолович чырык угаанныг, удуртур ажылга салымчачаанны-биле Тыва күрүнениң геология-шинчилел болгаш экология Комитетинин даргазынга томуйлаткан, элээн үр чылдарда ажылдааш, Тыва Республиканың «алдын фондузунун» курлавырын тургускаш, Тыва Национал банкыга хүлээди, шыгжаткан. Зинаида Сотпаевна уруунун бичии кызы Евгенияны азырап өстүрүп олурар. Ол бо 2021 чылда 11 классты доозуп, бышкан билигнин аттестадан алгаш, Томскинин Политехниктиг Университетинче өөренип кирипкен, студент-сургуул.

Оон ыңай Зинаида Сотпаевна дунмазы Виктор Сотпаевичинин оглу Андрей Викторович Сатты азырааш, өглөп-баштап каан.

Ак-оол Серендоловичинин күш-ажылы Чазактын, хөй-ниитинин бедик үнелелин алган. «Улустарнын найыралы» орден-биле, «Казымал байлак шинчилекчилеринин

тергиини» база «Казымал байлак шинчилээринин хүндүлүг ажылдакчызы» деп аттарның эдилекчизи болгаш хөй-хөй медальдар, Хүндүлүг бижиктернин эдилекчизи. Бистин мерген угаанныг, бурунгаар көрүштүг күдээвис 2015 чылда 73 харлап чорааш, өске оранче чоруй барганы кончуг-ла харааданчыг болду.

Дуңмавыс Зинаида Сотпаевна амгы үеде Россия Федерациязының Сибирь Федералдыг округта геология фондузунуң Тыва Республикада салбырының килдис эргелекчизи бооп ажылдап турар. Ооң күш-ажылы күрүнениң, хөй-ниитининг бедик үнелелин чаалап алган.

Красноярск крайның девискээринде чыдар Саян аттыг хөлчок улуг хемчээлдиг хризотил-асбестин чыдымның ажыдыышкынынга, ооң шынарын, хемчээлин, өртекүнезин санап тодарадырынга 1966-1975 чылдарда киришкени дээш, ССРЭ-ниң УАЧД-ның хүлер медалы-биле 1976 чылда болгаш ССРЭ-ниң геология албанының 300 чыл болган оюнга тураскааткан медаль-биле база шаңнаткан. Россия Федерациязының «Казымал байлак шинчилекчилеринин тергиини» деп хөрөк демдээнин эдилекчизи, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Бойдус-курлавыр яамызының хөй хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаткан. 50 ажыг чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш, Тыва Республиканың Чазааның баштыңының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаткан, Күш-ажылдың ийи дакпыр хоочуну. Амгы үеде хүндүлүг пенсияже үнген-даа болза, ажылдаарын уламчылап турар.

Севээниң оглу Виктор

Ада-иевистин уругларының хеймери – Виктор Сотпаевич Сат. Арай эрте, чеди айлыында төрүттүнген-даа болза, мага-бот-даа, угаан-медерел-даа талазы-биле эштеринден дудак чок өзүп келген. Бирден 7-ги класска чедир Хайыракан сес чыл, Чадаананың № 1 ортумак школаларын дооскаш, үш чыл иштинде Ыраккы Чөөн чүкке шериг хүлээлгезин эрттиргеш, төрөөн совхозунга чолаачылап турган. Эмчи болур күзели улуг болганы-биле, Иркутски-ниң эмчи институтунун стоматология факультетинче кирип алгаш, өөренип турда, ачазы аарый бээрге, Кызылдың эмчи училищезинче шилчиттирип алгаш, диш эмчизи деп мергежилдин дипломун алгаш, Тыва Республиканың шериг комиссариадынга ажылдап эгелээн. Удатпайн чангыс курсчузу Вера деп уруг-биле өг-бүле тудуп, ийи ажы-төлдүг болу бергеннер: оглу Андрей, уруу Анжела. Дараазында чылдарда Республиканың диш аарыы эмнээр поликлиника-зынга, Чадаананың Төп эмнелгезинге диш эмчизи болуп, буянның ажылын уламчылаан. Бедик мергежилдиг, чонунга макталдыг эмчи болуп ажылдап чорда, хай бооп, кадайы чок болган. Ол чидиригни ажып эртери аңаа берге болган. Чурт солуп, Өвүр кожуунче ийи уруун эдертип алгаш, ажылдап чоруткан. Чааскаан каарга, угбазы Зинаида Сотпаевна оглу Андрейни өөнче ап алгаш, школа доостуруп каарга, Кызылдың уран-чүүл училищезин доозуп алгаш, шериг хүлээлгезин Туркменистанның Ашхабад хоорайынга эрттирген. Шеригден чанып келгеш, гитара хөгжүмүн башкылап ажылдай берген. Амгы үеде өг-бүлөзи-биле Черби суурда ажылдап-чурттап чоруур. Уруу Анжела Викторовна

Өвүр кожууннун Хандагайты ортумак школазын дооскан соонда, даай-авазы Алевтина Сотпаевна ону Кызылга бир аптекага баштай эмчи савазын чуур кылдыр кирип, удаайн кассир ажылынче шилчидип каан, амгы үеде өөнүн ээзи-биле сайгарлыкчылар болуп ажылдап-чурттап чоруурлар.

Виктор Сат элээн үр Өвүр кожууннун эмнелгезинге ажылдап тургаш, Солчур суур чурттуг башкы уруг Зоя Настык-Доржуевна-биле таныжып, өг-бүлө туткаш, оолдуг болганнар. Оглу Орлан Викторович база оон кадайы Изольда Степановна Москваның менеджмент, экономика болгаш инновация институтун дооскан, Тываның Пенсия фондузунун ажылдакчылары. Бичии Саттар үш уругнун төлөптиг ада-иези. Оолдары Тамерлан Кызылдың № 1 школазының ийиги классчызы, Тензин бо чылын бирги классчы болур, кызы Инесса алды айлыг.

Ажылдап чораан үелеринде, чонунга макталдыг, энерел сеткилдиг, дузааргак, «алдын холдуг» диртип чораан эрге-чассыг хеймер дуңмавыс эрте чоруй баарга, ыглажып артып кагдывыс. Ону кезээ-мөңгедө кайыын уттур бис. Ынчалза-даа дуңмавыстың ийи оглу, Андрей биле Орлан, ачазының орнун солуп, бистин ишти-хөңнүвүстү чылыдып чорлар. Бистер дуңмавыстың ажы-төлү төлөптиг кижилер болганынга чоргаарланып чоруур бис.

Докпак-оолдуң азыраан оглу Маадыр-оол

Чүрмит-Тажының кады төрөөннеринин бирээзи, кырган-ачавыс Докпак-оол биле кырган-ававыс Долчаң-мааның азыраан оглу Маадыр-оол Докпак-оолович хар-

назыны четчип, өзүп кээрге, шаандан эки билчири кожа аалдың Хорлуу дээр уруун айтырып, кудалааш, өглөп-баштап каан. Ооң өг-бүлөзи бистиң аалывыс-биле чаңгыс өдөккө чайлаар, кыштаар турду деп, авам чугаалаар чүве. Маадыр-оол хөлчок ажылгыр-кежээ, шалыпкыны-биле тараа соктап, ыяш чарып турда, аңаа быражыр кижичок турган боор деп бодаар мен. Өг-бүлө үш ажы-төлдүг болган. Уругларынга хөлчок ынак, оларга чүнү-даа кылдырбас. Авазының болгаш бодунуң өөнүң бүгү-ле ажылдары оон мойнунда. Улуг оглу Ывы Маадыр-оолович Мөңгө акым-биле ойнап өскөн, оон бичелери Дижитмаа биле Зоя. Бичии уруунуң мойну арай дыртык, ынчангаш Дыртык Соя дээр турган. Ывы тыва бижик тыптып, чайлаг школаларынга чонну бижикке өөредип, алфавитти Аа, Бб, Вв (ве, ывы) деп ададып турган үеде, төрүттүнгөн. Адазы кончуг баштак кижичок болгаш, оглун үжүк ады-биле В (Ывы) адап алган бооп турар.

Маадыр-оол Докпак-ооловичини ол каргыштыг кара чылдарда база оор дээш тудуп аппаратка, кара-бажыңнааш, он чылда шиидип каан, шынында, «контр Докпак-оолдун оглу» дээш хоругдааны билдингир. Маадыр-оолду хоругдаан соонда, аал-ораны хоозурап, кадайы, ажы-төлү өскүс-сүрөп, түрөп чыдып калганнар.

Докпак-оол, Долчаңмаа кырган ада-иевистиң азыраан оглу Маадыр-оолдун оглу Ывы авам Севээнниң он дугаар төлү бооп өскөн. Механизатор мергежилдиг эр, шериг чораан соонда, Өнер Айыжыевна-биле өгленчип алгаш, бүгү медегерлиг чуртталгазын, күчү-күжүн Чөөн-Хемчик кожууннун СЭКП-ниң XX съездизи аттыг совхозка

бараалгадып, комбайнер, мал бригадири болуп, алдар-атка четкен, Күш-ажылчы Кызыл Тук ордени ооң үрө-түңнелдиг ажылының херечизи. Пенсияже үнгөш, хууда мал-маган өстүрүп, уйнуктарын азыражып, бай-шыдалдыг чурттап чорааш, өдүндө дажын кестиргөш, узун уйгузун удуй берген. Өөнүң ишти чаававыс Өнөр Айыжыевна Хайыракан суурунга уруглар садын эргелекчилеп, суму баштаар черге даргалап тургаш, Омск хоорайга партияның дээди школазын дооскаш, СЭКП-нің XXII съездизи аттыг совхозка партком секретарылап үр чылдарда ажылдаан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, кадык-чаагай кырга-ава уругларын деткип, уйнуктарын азыражып, аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг чурттап чоруур. Оларның улуг уруу Лариса Ывыевна эмчи, медицина эртемнериниң кандидады. Амгы үеде Улуг-Хем кожууннун Шагаан-Арыг хоорайның төп эмнелгезинде кол эмчи. Өөнүң ээзи Валерий Сагаанович Куулар ол-ла хоорайда инженер-тудугжу. Оларның улуг оглу Артем Валерьевич Тыва Республиканың таможня ажылдакчызы. Ийиги уруу Аржаана Валерьевна терапевт, медицина эртемнериниң кандидады, Москвада ажылдап турар. Ашаа Саян Владиславович Монгуш Москваның таможня чериниң ажылдакчызы. Хеймер уруу Чайзат Валерьевна Москвада эмчи институтунун доозукчузу.

Ывы Маадыр-ооловичиниң ийиги уруу Людмила Тыва Чазактың муниципалдыг тургузуглар департаментизиниң удуртукчузу бооп ажылдап турар, өөнүң ээзи Алексей Кара-сал – чолаачы. Оларның уруу Аяна Кызылдың Арбитраж судунун ажылдакчызы. Аянаның өөнүң ээзи Кежик Вячеславич Хертек Республика эмнел-

гезинде кезер эмчи. Оларның уруу Диана алды, оглу Далай үш харлыг.

Акывыстың оглу Геннадий Ывыевич ИХЯ-ның шугумунга майор эргелиг үр чылдарда ажылдааш, пенсия-лап үнген. Баштайгы өөнүң ишти Рата Экендеевна аныяанда чок болган. Оларның улуг уруу Ай-Суу садыг шугумунда ажылдап чоруур. Эртине деп чаңгыс оолдуг. Оглу Кежик Геннадьевич ТКУ-нуң доозукчузу, Тываэнерго-да диспетчерлеп ажылдап чоруур. Ооң кадайы Чочагай Перинаталдыг төптүң бухгалтери, уруу Камилла үш харлыг. Ийиги кызы Аясмаа Геннадьевна №15 лицейниң доозукчузу. Амгы үеде Геннадий Ывыевичиниң өөнүң ишти Чечек Михайловна биология эртемнериниң кандидады, ТКУ-де көдээ ажыл-агый факультетиниң башкызы.

Ывы Маадыр-ооловичиниң бичии уруу Долаана Кызылдың педагогика институтун, Новосибирскиниң кадрлар белеткээр академиязының юрист салбырын дооскан, үндүрүг, архив ажылдакчызы болуп чораан. Амгы үеде инвестиция компаниязының ажылдакчызы.

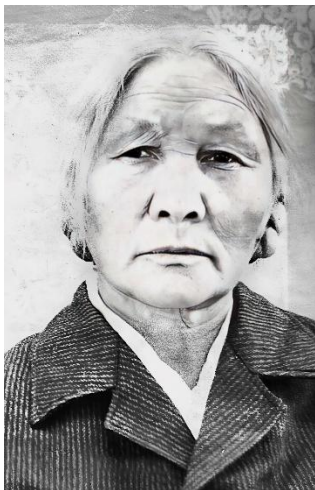
Маадыр-оол Докпак-ооловичиниң ортун уруу Дижитмаа Кызылдың садыг техникумун дооскаш, Чадаана хоорайның хереглекчилер кооперациязынга улуг кондитер-мастери бооп, хөй чылдарда ажылдаан. Биче-оол дээр механизатор оол-биле чурттааш, Александр деп оолдуг болганнар. Оглун өөредип, өглөп кааш, уйнуктарын азыражып чорааш, Биче-оол аарааш, чок апарган. Дижитмаа Маадыр-ооловна, алызындан эрес-шудургу ачазын дөзөөн болгаш, чон аразында ам-даа эш-өөрлүг, сагыш-сеткили аныяк, чазык-чаагай, 80 хар ажа берген чурттап чоруур. Маадыр-оол Докпак-ооловичиниң хеймер уруу Зоя

Маадыр-ооловна Чадаана хоорайдан улут ырак эвес Кирбииш-Сарай дээр сууржугашка тууйбу бүдүрер цехке үр чылдарда ажылдааш, ол цех дүжүп каарга, хууда мал азырап чурттап чорааш, чок апарган сураглыг. Зояның оглу Монгалбии авазының бажыңын ээлеп, уругларын азырап, аас-кежиктиг чурттап чоруур.

Бо хүнде кырган ада-иемнің, авам-ачамның уругларының, уйнуктарының саны чүс үжен ажып, арбан санындан оранчок ажа берген. Олар арыг-шынчы ажыл-ижи-биле, чүгле Тыва чурту, Россия Федерациязы-биле кызыгаарланмайн, делегейнің янзы-бүрү чурттарында, амгы үениң бурунгаар депшилгелиг ажыл-агыйының адырларында эртем-билиин бараалгадаып, ажылдап чоруурлар. Ынчангаш ада-иевистиң, өгбелеривистиң чагыг-сөзүн шынчызы-биле күүседип, аныяк-өскенге дамчыдып чоруурувустуң херечизи, бадыткалы ол деп бодаар мен.

Июнь айның 23-туң хүнү, 2021 чыл. Кызыл хоорай.

**ЧҮРМИТ-ТАЖЫ САТТЫҢ АКЫЗЫ ДОКПАК-ООЛДУҢ
САЛГАЛДАРЫ**

Чур. 58, 59. Чаңгыс уруу Севзэн Докпак-ооловна, күдээзи Сотпа
Чинмитович Сатгар

Чур. 60, 61, 62. Севзэн биле Сотпа Сатгарның улуг оглу Мөңге,
уруглары Бады-Доржу, Саадак

Чур. 63, 64, 65. Севээн биле Сотпа Саттарның кыстары:
Седен, Анзалмаа, Чечекмаа

Чур. 66, 67, 68. Севээн биле Сотпа Саттарның уруглары:
Хандыңмаа, Зинаида, Виктор

Чур. 69.
Докпак-оол Саттың азыраан оглу
Маадыр-оолдун оглу
Ывы – Севээн биле Сотпа Саттарның
он дугаар төлү болуп өскөн.

Чур. 70. Докпак-оол биле Долчаңмаа Саттарның чаңгыс уруу Севээн биле күдээзи Сотпаның (Сат аймаандан база) ажы-төлу, салгалдары ада-өгбелериниң чурту Мойналыкты дагып турар үезинде. 2022 ч.

Чур. 71. Мойналык. Дагылга. 2023 ч.

Чур. 72. Докпак-оол Саттың чангыс кызы Севээн биле күдээзи
Сотпаның салгалдары Хайыракан суурда чурттап орган
уя бажыңының эргининде. 2022 ч.

Чур. 73. Үстүү-Хүрээ. 2015 ч.

Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн угбазы Аракчаа

Кады төрөөннеринден улуг акызы Докпак-оолдун соонда Аракчаа деп кыс дунмазы турган. Ол Баян-Талага өөнүң ээзи Байыр-оол-биле мал-маганныг шыырак чурттап чорааннар. Олар уругланмааннар. Дунмазы Чүрмит-Тажыны адып шииткен соонда, контр кижиниң төрелдери дээш, Маңзырыкчы биле Сотпаны сес-сес чылдарда хосталгазын казып шиидип каарга, Маңзырыкчының үш ажы-төлүн үш тарай азырандыга берипкен. Салчак-оолду Аракчаа азырап каан. Шура деп оглу Бажың-Алаакче азырандыга барган, а үш дугаары - Чадаанага өрт чериниң чанынга чурттап орган Доржу деп акый ол, ооң өөнүң ишти Чадаананың даараныр черинге ажылдап турган Оюу дээр чараш угбай деп, Бландинаның бичии уруу Чечекмаа сактып чугаалаар.

Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн акызы Маңзырыкчы

Саны-Шири Саттың дөрт дугаар оглу Маңзырыкчы Сотпа дунмазы-биле, Чазак даргазы Чүрмит-Тажыны алды өөрү-биле кады адып шииткен соонда, чүгле ооң кады төрөөннери болганы дээш сес-сес чылдарга шииттиргеш, кеземче херээн эрттирип чорупканнар. Маңзырыкчының ажы-төлүн үш тарай азырандыга бериптер: бирээзин Аракчаа угбазынга, ийи дугаарын Бажың-Алаакче, үшкүзүн Чадаанага бир улуска берипкен. Маңзырыкчының салым-чолун төрелдеринден орта билир улус чок болду.

Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн акызы Ыйма-Дондуп

Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн бир акызы Ыйма-Дондуп Тыва Арат Республиканың шүүгү даргазынга болгаш Тожу кожууннун чагырыкчызы кылдыр ажылдап чораан. Ооң төөгүзүн ачымы (уйнуу) Көшкендей Каадыр-оол Шактаровичиден автор дыңнап бижээн.¹²⁸

Чур. 74. Ыйма-Дондуптуң төрөөн оглу Семен. Репрессияларның уржуундан ат-сывын долузу-биле өскерткен:

Ховалыг Семен Доржуевич
(шынында Сат Семен Ыйма-Дондупович)

Сат Ыйма-Дондуп Саны-Шири оглу Семён биле Оттук-оол деп ийи оолдуг. Улуг оглу Оттук-оол өөнүң иштинин эдерти келген оглу. Ыйма-Дондуп Тожуга кожуун даргалап турда, өөнүң ишти Улуг-Хемге сал кырынга бичии

¹²⁸ Көшкендей Каадыр-оол Шактарович – информант, 1959 чылда Улуг-Хемнин Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнген. Сат Ыйма-Дондуптуң уйнуу (ачымы).

оглу Семёну божаан. Улуг-Хем кырынга төрүттүнгени дээш, олар оглун Улуг-Хем деп адааннар. Ооң төрүттүнгөн херечилелин кылдырар дээш, паспорт столунга чеде бээрге, ажылдакчызы орус херээжен кижиге хем ады-биле адааш чоор силер, өске аттан боданып алыңар дээш чорудупкан. Оон улузу, ындыг болза, күүйү Севилдин кады төрөөн акызының ады-биле Севөөн кылдыр адаар деп шийтпирлээннер. Ынчалза-даа паспорт столунун орус херээжен ажылдакчызы Севөөн деп атты Семён деп бижип каан болган.

Ыйма-Дондуп Сат аныяанда аарааш, чок болган, ону «контр» дуңмазының ужун репрессиялап-даа четтикпээннер. Ынчалза-даа ол чок болган соонда, ооң өөнүң ишти Дарыймааны, Ыйма-Дондуптуң хол боозун өөнгө шыгжап турганы дээш, бажыңнап каарга, ол кара-бажыңга аарааш, чок болган (Ыйма-Дондуп шүүгү черинге ажылдап турда, алган хол боозу боор). Оларның оолдары авазының кады төрөөн акызы – даайы Доржунун өөнүң ишти, күүйү Севилдин өөнгө өскөннер. Доржу аарааш чок болган соонда, күүйү Севил оолдарны кагбайн, бодунун чурту Улуг-Хемнин Эжымче кады көже берген. Репрессиядан кортканнары ол ийикпе, Ыйма-Дондуптуң ийи оглун азыраан ада-иези боттарының адынче киригеш, төрөөн оолдары дег, өстүр азырап кааннар. Ынчангаш олар Сат деп фамилиязын Ховалыгже, Ыйма-Дондуп деп адазының адын даайының ады Доржуге солуттурганнары ол. Күүйү Севилди иезинип, ававыс деп адап өскөннер.

Сөөлүндө улуг оглу Оттук-оол Эрги-Барлыкка чурттап чораан. Ол хөгжүм башкызы болуп ажылдап чораан.

Ыйма-Дондуптуң бичии оглу (бодунуң төрээн оглу) Семён Доржуевич Бай-Тайганың Бай-Тал школазынга директорлап, орус дыл башкылап чораан. Хүндүткелдиг, томаанныг, хой чугаа-соот чок кижиг турган дээр, ол бодунуң төөгүзүн улустан чажырап чораан. Семён студентилеп тургаш, дыштанылгазында Чадаананың саттары – ачазының кады төрээн кыс дуңмазы Ичин-Хорлуунуң оолдары Сүге, Ай-Хөө сугларның аалдарына хой кадаржып берип чораан.

Ыйма-Дондуп Саттың ийи оглу ам бистин аравыста чок, ынчалза-даа оларның салгалдары бо үеде улуг ажылдакчылар болгаш хууда сайгарлыкчылар болуп, күрүнезинде төлептиг ажылдап, эки амыдырап-чурттап чоруурлар.

Ыйма-Дондуптуң улуг оглу Оттук-оол Вера деп чаңгыс уруглуг. Оттук-оолдуң төөгүзүн Каадыр-оол орта билбес болду.

А Каадыр-оолдуң адазы Семён Бай-Тайганың Бай-Талга өг-бүлелиг, чеди ажы-төлдүг чурттап чораан: Сергей, Херем, Саяна, Саида, Лариса, Херел, Хеймерек. Каадыр-оолду, баштайгы оглун, авазы Сериң Татьяна Кыргысовна студентилеп тургаш, Семёндан божаан. Ол иштиг турда, Семён Бай-Тайгаже институт соонда ажылдап чоруй баргаш, Бай-Тал чурттуг уруг-биле чурттай берген болган. Сөөлүндө Семённуң ажы-төлү адазының оглу Каадыр-оолду сураглап тургаш, тып каш, танышканнар. Улуг оглу Сергей Бай-Талга школа дооскан. Амгы үеде дуңмалары-биле Шагаан-Арыг хоорайда кондитер кылыглары кылыр болгаш хлеб быжырап бүдүрүлгелерлиг база садыг-наймаалыг хуу сайгарлакчылар болган.

Каадыр-оолдун авазы база өске киж-биле салым-чолун каттыштырган. Каадыр-оолду, 8 класс дооскан соонда, сонгу адазының адынче киириптерге, оон долу ат-сывы Көшкендей Каадыр-оол Шактарович апарган. Авазының кады төрөөн эр дуңмазы «эр киж адазының төрөл ызыгуурун уламчылай» дээш, хорадаан дээр. Каадыр-оол, адазы Семён ышкаш, ат-сывын солудуп, база-ла барык оон салым-чолун катаптаан бооп турар.

Каадырның авазы Татьяна Кыргысовна Шактар Көшкендей-биле чурттааш, үш ажы-төлдүг болган. Каадыр-оол боду хөй чылдарда удуртур-баштаар черлерге ажылдап келген, Улуг-Хем кожуунну-даа удуртуп, Чазак даргазының Кызыл кожуунда төлээзи болуп-даа ажылдап турган, амгы үеде Элегес-Аксы суурнуң чагыргазында ажылдап турар. Оон кады төрөөн дуңмазы Көшкендей Владислав Шактарович дээди эртемниг эмчи, Дээди Хуралдың Аппарат даргазы болуп ажылдап чораан.

Ук-ызыгуур деп чүве база кончуг. Ада-өгбелерниң удуртукчу бот-шынарлары салгалдарынга база келгени ол боор. Ыйма-Дондуп Саттың шүүгү даргалап, кожуун удуртуп чораанын уйнуу Каадыр-оол база салгаан.

ЧҮРМИТ-ТАЖЫ САТТЫҢ КАДЫ ТӨРЭЭН АКЫЗЫ БЫМА-ДОНДУПТУҢ САЛГАЛДАРЫ

Чур. 75. Оглу, кенни – Семен, Анчымаа Ховалыглар

Чур. 76. Оглу, кенни – Оттук-оол, Бурунмаа Ховалыглар

Чур. 77, 78. Семен Доржуевичиниң улуг оглу Каадыр-оол Шактарович
биле кенни Аида Маадыр-ооловна Көшкендейлерниң өг-бүлези: улуг уруу
Чайзат – хирург эмчи, бичии уруу – Севил Москва хоорайда студент.

Чур. 79, 80. Семен биле Анчымаа Ховалыгларның өг-бүлези: оң
талазында уруу Салимаа, солагай талазында уруу Лариса база
авазының хойнунда олурар Хеймерек ада-иези-биле. 2. Ортун оглу
Херем Семенович.

Чур. 81, 82. Хеймерек Семеновнаның өг-бүлези:
өөнүн ээзи – Байс Экер Мандыш-оолович.
Үш кыстары: улуу Севил, Амилия база бичии уруу Айгуль.
2. Угбашкылар Хеймерек Семеновна биле Херел Семенович

Чур. 83, 84. Кыстарының улуу Саяна Семеновна биле күдээзи
Март-оол Салчакович Канданнар база оларның хеймер оглу Доржу.
Кыстарының бичези Лариса Семеновна биле күдээзи
Мариян Марий-оолович Саттар

Чур. 85, 86. Семен Доржуевичиниң оглу Сергей
өөнүң ишти Байлак-биле.

2. Семен Доржуевичиниң кыстары Лориса, Саяна. Салимаа

Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн кыс дуңмазы Ичин-Хорлуу

Чүрмит-Тажының кады төрөөн кыс дуңмазы Сат Ичин-Хорлуу Саны-Шири уруу Сат Сундуй Хүргүлек оглу-биле өг-бүлө туткаш, 10 ажы-төлдү төрөөш, азырап өстүрген. Сат Сундуй (Ырлаар) – Буян-Бадыргының ыраажызы болгаш мөгези, Копту дайынының киржикчизи. Ол Сат сумузунуң хүндүзү Хүргүлектин оглу. «Ырлаар» деп шолу адын Буян-Бадыргы ноянның ыраажызы чораан болгаш алган дээр. Буян-Бадыргы ноянның ыраажызы чораанын Монгуш Кенин-Лопсаңның номунда бижээн¹²⁹ болгаш ол үениң улузунуң сактыышкыннарында бар.

¹²⁹ Кенин-Лопсан М.Б. Буян-Бадыргы, эссе-роман, 2010, К. – С. 200.

Оларның хеймер уруу Аа-Сүрүн Сундуювна ада-
иезинин дугайында мынчаар сактып чугаалаан:¹³⁰

– Ачам Сундуй Хүргүлекович Сат 1896 чылда Чыргакыга төрүттүнгөн. Чээрби харлыында Хайыракан сумузу чурттуг Ичин-Хорлуу Саны-Шириевна-биле өг-бүлө тудуп чурттааш, хөй ажы-төлдү бодарадып, кижизиткеннер. Беш оол, ийи кыс бис. Акыларым боттарының үезинде мурнакчы малчын, механизатор, трактористер чораан. Авам ТАР-ның эреңгей сайыды Сат Чүрмит-Тажының кады төрөөн дуңмазы чүвө. Олар даайывыстың «контр» адынга чыгат-каш, амыдыралдың аак-кээгин угбаажеге чүктеп келгеннер. Ава-ачам Хайыракан баарынга чайлаглап, Кызыл-Эл кавызынга чазаглап, Алдыы, Улуг Ак-Хаяларга, Улуг-Кызылга мал-маганын кыштадып, амыдырап-чурттап чораан. Кажан араттар сууржуң амыдыралче шилчип, ажыл-агыйның чаа хевирлери – мал, чер ажылдыг эштежилгелерни тургузуп эгелээрге, ачам сумунуң алдыгы арбанын даргалаан. «Саян» МЧАЭ-зинин чылгычызы-даа турган. Хайыраканга 1950 чылда Сталин аттыг колхоз тургустунарга, ийи, үш хар аразы оолдарын эвилелдээш, колхоз кижигүнүңге киирип, хөй теве, чылгы, шээр малын кадып, ниитинии болдурган. Авам, ачам ажы-төлүңгө дыка ынак улус. Үениң бергези-биле үргүлчү кызагдадып чорза-даа, олар мал-магандан салдыкпайн чорааннар. «Эрге чоктар» ажы-төлү дээш, бисти интернатка тургуспас боорга, аалдан кирип өөренип турган бис. Авамның акызын, Чүрмит-Тажыны, «контр» деп санай берген соонда, олар чондан хоорук, оспаксыргай

¹³⁰ Статья «Хой ажылынга – дөртен ажыг чылдарны...», солун «Эне сөзү» №33 (533). Август 15–21, 2003.

чурттап чорааннар. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында авам Ичин-Хорлуу фронтуга дузаламчыга идепкейлиг киришкен. Ааржы, саржаг, шоодай-шоодай тарааны хооруп, соктап, эжеш хол-хаптары, үжен алгы тонну даарап, Аракчаа кырган-авайга хүлээткен. Сөөлүндө архив документиленден ол дугайында бадыткалдыг документилен тыбылбаан. Авам он сес кижини чырык черге чаяган. Үениң бергези-биле, оларның чамдыызы чажында-ла бүрүлген. Амгы үе болза, маадыр ие кижидир ийин.

Эң хеймер оглу Шагдыр-Сүрүң Сундуевичиниң ада-иезиниң дугайында сактыышкыны мындыг:

– Шаанда Буян-Бадыргы ноян ыңай-бээр байыр-лалдар баарда, ачамны даады эдертип алып чораан. Ол кады чоруур өөрлери Хөндөргей чурттуг ыраажы Сат Бойдаа, Бажың-Алаактан Ырлаар Маадыр-оол суглар-биле чыылган чонга хоюг, чараш үннери-биле аян тудуп ырлажып бээр чорааннар. Ачам ырлаарындан өске, хүрежири база кончуг кижидир. Байыр-наадым болган черге ачам бо-ла үжүүрлөшкөн азы шүүлген турар. Ынчангаш-ла боор, ачамның оолдары, мээң акыларым Доржу, Экээндөй, Ай-Хөө, Сүге, Борбак-Сат суглар кончуг хүрежир чорааннар. Мен база акыларымны дөзөп, багай эвес хүрежип чордум. Ачамның улуг уруунуң оглу, акым Биче-оол база-ла хүрежир мөге кижидир болган.¹³¹

Ичин-Хорлуунуң кады төрөөн акызы Чүрмит-Тажы аттырып шииттирген соонда, дунмазының өг-бүлөзинге

¹³¹ Ховалыг Любовь Сүгеевна – Сундуйнуң оглу Сүгениң ортун уруу, 2021 чылдың чазынында оглу Шагдырга ужурашкаш, ооң сактыышкынын бижээн.

база берге чылдар келген. Ынчангаш Ичин-Хорлуу биле Сундуйнуң өг-бүлөзи Хайыракан сумузундан ырак, оза-лааш, кончуг чараш чурумалдыг, куйларлыг Ак-Хая деп черге малын малдап, кыштаглап чорааннар. Ак-Хаяда куйларны ол өг-бүлө амыдыралынга янзы-бүрү кылдыр ажыглап чораан. Оларның мал кажаалаар кую, саң салыр кую, сиген суггар кую аңгы-аңгы турган. Ам-даа ол черде оларның чем хайындырып чип чораан пажы, малын кажаалап турган куюнда кажаазының ыяштары олчаан артып калган. Ичин-Хорлуу биле Сундуй хой, өшкү, инек, аът, тебе малдарны азырап чорааннар. «1950 чылдар ажып турган үеде, колхозтажыышкын үезинде, Сталин аттыг колхозка ава-ачам ирттер азырап эгелээннер. Кадарып турган ирттери кончуг шыырак, кудуруктары дыка калбак, улуг. Ынчан Хрущев дарганың ажылдап турган үези. Ол ирттерни УАЧД (ВДНХ) делгелгезинге салырга, бир дугаар чер алган. Ол дээш ачамны УАЧД-ның медалы-биле шаңнаан».¹³²

Хайыракан чону 1980 чылдарның эгезинге дээр чаңгыс арткан тевезин мунуп алган чоруур, узун, шилгедек, кылын кара кирбиктерлиг, борбак карактарлыг, тыва тонун кеткен Ырлаар (Сундуй) кырганны тевезиниң кырынга чортуп чорда, көргенин сактып чугаалаарлар.

Оон бажыңы Хайыраканның уруглар садының үс-түнде буга суунуң кыдыына турган. Ам бо үеде оон орнунда ийи аал чурттаар бажыңны туткан.

¹³² Ховалыг Любовь Сүгеевна – Сундуйнуң оглу Сүгениң ортун уруу, 2021 чылдың чазынында Сундуйнуң оглу Шагдырга ужурашкаш, оон сактыышкынын бижээн.

Сат Сундуйнун адазы Хүргүлек хүндү дыка сагыш човангыр, дузааргак кижичораан. Сүт-Хөл уундан өскүс ийи алышкы чүктенчип алган Хайыраканга чедип келгеннер дээр. Ам болза, оолдарның бирээзи Күжүгет Чингин ол дээр. Хүргүлек хүндү өскүс оолдарны кээргээш, бодунун өөнүн чанынга бөдөй өг тиккеш, чурттадып алган. Хүргүлек хүндүнүн бот кыс дунмазы турган чүве-дир. Ол уруг-биле Чингинниң кады төрөөнин өглөп кааннар. Амгы үеде Хайыракан суурда Күжүгеттерниң салгалдары ам-даа чурттап чоруурлар.¹³³

Ичин-Хорлуу авторнун ачазының кырган-авазы. Кырган-авазының чуруун бир катап көргөн, кайы төрелдеринге көргенин орта сагынмас. Уруу Аа-Сүрүн ышкаш, кыдырыксымаар карактарлыг, дыдыраш сарыг чаштыг, борбак ак кижичолган.

Ичин-Хорлуунун улуг уруу Дарылдай

Сундуй (Ырлаар) биле Ичин-Хорлуунун эң улуг уруу Дарылдай Сат Комбу Соскур-оолович-биле өг-бүлө туткаш, үш дугаар оглун божуп чыда, аныяанда-ла чок болган. Олар үш оолдуг болганнар: улуг оглу Биче-оол, оон биче ийи оглу Шулуун-оол биле Кызыл-оол эр болуп, четчип өзүп келгеш, улуу озал-ондактан, бичиизи, иезинге ийлээн турган боор, баары арааш, удаа-дараа чок болганнар. Амгы үеде Дарылдайның арткан чаңгыс улуг оглу Сат Биче-оол Комбуевич Хайыракан суурда, хүндүлүг дыштанылгада. Ол Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Күш-ажылдың хоочуну.

¹³³ Сат Биче-оол Комбуевич – информант, 1939 чылда Хайыраканга төрүттүнгөн, Сат Сундуйнун уйнуу.

Байкараларның кызы – Татьяна-биле өг-бүлө тут-каш, беш ажы-төлдү төрөөш, өстүрген: Чечек, Роман, Роланда, Семен, Март-оол. Татьяна Байкараевна республикага алдаржаан «Дөргүн» сүт-бараан фермазының мурнак-чы саанчызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, Күш-ажылдың хоочуну.

Биче-оол, Татьяна Саттар олут орбас, ажилгыр-кежээ улус. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, боттарының хуу ажил-агыйын кылып, инек, аът, хой, өшкүнү малдап, хаван азырап, огород тарып чурттап чорааннар. Татьяна Байкараевна хөлүн эрттир кежээ кижинектерин саггаш, сүдүн машинага тырткаш, хойтпаан хайындырбышаан, чылапчада суу-биле чунар-бажында хеп чуур машинасында хевин чуп, азып турар. Ол үеде бичии бажыңында быдаазы хайнып турда, бир-ле чүвени аргып азы хой дүгүнден чүнүн ээрип орар. Өөнүң ээзиниң бажында бөргүнден эгелээш, адаанда угунга чедир – бөрт, свитер, чүвүр, уктарын аргып бээр турган. «Ававыс чорда, тыва аыш-чемнин шупту дээ-жизин чип чордувус: далган, тараа, өреме, чөкпек, ааржы, курут дээш. Божа биле өремени холааш, чигирлээш, соодук-чуга сооткаш, уйнуктарыңа мороженое дээш берип чораан. Ажилгыр-кежээ болганындан быжырган бөдүүн болгаш пин далганнары үргүлчү турар. Пин далганнарының иштин саржаглааш, үске быжырып каар кижинектерин саггаш» - деп ажы-төлү сактып чугаалажырлар. Малың малдавышаан, огородун база тарып турган. Алдан харны харлапкаш-ла, 2002 чылда июнь 30-ниң кончуг изиг хүнүнде, хенертен хан базыышкыны улгаткаш, бо өртемчейден чоруй барган. Биче-оол биле Татьяна Саттар беш ажы-төлдү эртем-билигге чедир-

геш, өглөп-баштап, амыдыралдың улуг оруунче кииргенер.

Улуг уруу Чечек Биче-ооловна совхозка диспетчерлеп ажылдап чораан. Ол кончуг кызымак, тура-соруктуг кижиге болган, кадыының байдалы багай-даа болза, Новосибирскиниң бухгалтер школазын дооскаш, төрөөн совхозунга, ажыл-агый дүшкүжеге, диспетчерлеп, кончуг эки ажылдап чораан.

Улуг оглу Роман Биче-оолович дыка өөренир, билбези чок, чарт угаанныг, Хайыракан школазының бир идепкейлиг хөй-ниитичизи, тергиин эки өөреникчизи чораан. Шериг херөөн Германияның Потсдам деп хоорайынга бижээчилеп ажылдап тургаш эрттирген. Совхозка чолаачылап, көдөө Совет даргалап ажылдап турган. Удуртур ажылга ооң салым-чаяанныын, документ долдуруп, ажыл-херекчи чагаа-саавыр бижип турда, тергиинин магадап ханмаанын чаңгыс чер чурттуглары ам-даа сактып чугаалажыр. Хан базыышкынынга алыскаш, аарааш, бышкан назынында, 53 харлап чорааш, чок болган. Өөнүң ишти Оксана Шыдаровна Чадаананың ХПТУ-зунга башкылап ажылдап чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Олар ийи кыстыг болганнар: улуг уруу Роланда элээди назынында озал-ондактан чок болган. Бичии уруу Шеңне Тываның Күрүне университетин дооскан, амгы үеде Тыва Национал музейниң эртем ажылдакчызы.

Роман Биче-ооловичиниң соонда Роланда Биче-ооловна Улан-Удэниң культура институтун дооскаш, бүгү чуртталгазында Тываның Национал музейинде ажылдап чоруур. Өөнүң ээзи Ховалыг Радомир Шонман-оолович «Тываэнергога» электромонтерлап ажылдап чораан, амгы

үеде пенсияже үнгөш, Росгвардияда ажылдап турар. Ийи кыстыг: Айыраа – невролог эмчи, Айда-Сай – юрист. Улуг кудээзи Валентин – рентгенолог, бичии кудээзи – МЧС шугумунда шеригниң терапевт эмчизи. Улуг уруундан ийи уйнуктарлыг: Таймир биле Ева.

Биче-оол биле Татьяна Саттарның дөрт дугаар оглу Семён Биче-оолович Иркутск хоорайның медучилищезин, Тываның агроуниверситедин дооскан. Амгы үеде Перина-талдыг төптүң хоочун анестезист эмчизи. Өөнүң ишти Чойганмаа Маадыр-ооловна-биле чаңгыс черде чедиин-кинниг, шаңнал-макталдыг ажылдап чоруурлар. Үш ажы-төлдүг: Гелсен-Доржэ, Анжелика, Амир.

Биче-оол биле Татьяна Саттарның хеймер оглу Март-оол Биче-оолович бүгү чуртталгазында база-ла «Тываэнергонуң» Чадаанада салбырынга электриктеп ажылдаан. Өөнүң ишти Чойганмаа Чигир-ооловна поварлап ажылдап чоруур. Олар оолдуг, кыстыг: Херел, Хорагай.

Ичин-Хорлуунуң улуг оглу Доржу

Ичин-Хорлуу биле Сундуйнуң ийиги оглу Доржу, шолазы Ызырар, беш ажы-төлдүг: Ойнаар, Бөртөй-оол, Көк-кыс, Екатерина, Маадыр. Улуг уруу Ойнаар бүгү чуртталгазында саанчылап чораан, Бөртөй-оол мурнакчы тракторист, Көк-кыс акушер эмчи, а хеймер оглу Маадыр СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң мурнакчы чолаачызы болуп ажылдап чорааннар.

Ам Доржу Сундуевичиниң уйнуу, улуг уруу Ойнаарның уруу Лариса Сакыл-ооловна Сааяның кырган-ачазының дугайында сактыышкыны мындыг:

– Кырган-ачамны Сундуй биле Ичин-Хорлуу өг-белеримниң оолдарының эң улуу кылдыр билир мен. Авамдан дыңнап чорааным-биле алырга, кырган-ачам ТАР-ның баштайгы чолаачыларының бирээзи чораан. Даайы Чүрмит-Тажыны тудуп хоругдаарының мурнунда, ооң чолаачызы турган деп чугаалаар. Кажан үе дүшкүүрөп келгенин билип кааш, даайы: «Сен моон чорутканың дээр боор, үе дүшкүүрөөн-дир» – дээш, чандырыпкан дээр. Даайын тудуп аппарганда, өг-бүлениң торгу-маңнык идик-хевинден эгелээш, хавырып алгаш барган дээр. Авамның «уруглары сөөлүндө репрессиялаткан адазы дээш күрүнден чүнү-даа албааннар» деп олурганын эки сактыр мен.

Кырган-ачамны дыңнаарга, ТАР-ның 64 мөгезиниң бирээзи мен деп хөөрээр чүве. Авамдан айтырарымга, шынап-ла хүрежип, шүүп-даа чораан кижиге дээр. Кырган-авамның кады төрөөн акызы Кара-сал Шойдан база мөге чораан.

Оон аңгыда, кырган-ачам аңнаар, балыктаарыңга дыка ынак. Балык үезинде, чайның адак айында, кежээ балыктап чоруптар, эртен келзе-ле, шаанда кончуг улуг алюминий тазтар бар боор ийик, ону долу балык турар, саржага быжырып берип турарын дыка-ла сактыр мен.

Бир-ле катап авамдан кырган-авам биле кырган-ачамның карактары канчап бирээзи ак чүвөл деп сонуургап айтырган мен. Авам тургаш: «Бир-ле катап аңнап чорааш, кыс черлик-хаван адып каан, оозу оолдарлыг хаван болган, оолдарының алгы-кышкызыңга шыдашпайн, арай деп тудуп алгаш, ол хаваннарны эккеп азырап каан, хилинчээ ирей-кадайны карактарыңдан чарып каан дээр, ол-ла олчаан кырган-ачам аңнавастан» – деп чугаалап олурар чүве.

Кырган ада-иевис бүгү назынында малчыннап келгеннер. Мен барык беш харга чедир кырган ада-иемге өскөн мен. Кырган-ачамга чаңгыс-даа чемеледип көрбөөн мен, кырган-авам кезээде мени, чассыда аарак: «Тыппазы чок сарыг хорту! Ыык, кулугурну!» – дээш, даңазын арнып каар, ол-ла турган. Хеймер оглу Маадыр үүлгедирге, харызын мен алыр турган мен. Кижиниң хеймери ол хире чүве-дир деп ам бодап чоруур-дур мен.

Кырган-ававыс, Калчан Настыкай уруу, чок дээн даараныр, тоолдаар чораан. Тыва кадыг идикти сырып тургаш, даараар шеверлерниң бирээзи чораан. Кырган-авамның ширээниң 12 будунуң дугайында тоолдары чаңгыс-даа номга үнгенин көрбөөн мен. 1980 чылдарда уругларымга ыдып берип чораан мен, ам бижип ап чорбаанымга хараадаар-дыр мен. Кырган ада-иевис пенсия-же үнө бергеш, бажыңывыс чанынга кидис өө-биле көжүп келгенде, кежээниң-не кудумчувуста кожаларывыс ажы-төлү өг долдур чыгып келир, кырган-ачам, кырган-авам-биле шупту даалы ойнаар турган бис. Ойнап олурувуста, кырган-авам тоолдап эгелээр, ымыраа-даа у жарга, дыңналып турар, ол хире кичээнгейлиг дыңнаар чораан бис. Ам бодаарымга, психологтар база бооп турар: бисти шимээн чок олуруп, дыңнап билиринге өөредип чораан деп түңнээр чордум. Амгы шагның ажы-төлүнгө тоол ыдып шенеп көрүңер даан, хаайынга-даа какпастар болбазыкпе.

Авам биле улуг даайым кырган-авамның эдerti келген уруглары, кырган-ачам оларны аңгылавайн, өстүрүп каанын авам бистерге чугаалаар чүве. Кырган ада-иемниң боттарының эң улуг уруу Көк даай-авам – акушер-фельдшер. Бүдүн Тываны узун, доора дургаар кезип каапкан деп

болур, ооң божудуп каан ажы-төлү бүдүн Тывада та чеже кижиге. Боду ийи оолдуг: Мирон биле Чингис. Мироннун эмчи уруу Россия чергелиг мөөрейлерге, Чингистин огу Чаян Россия чергелиг бокс маргылдааларына киржи, шаңналдыг черлерни ап чоруурлар. Бичии Чаян кырган-ачаларының сагылын четтирип, делегей чергелиг спорт мастери бооп үнзе хөңнү.

Ойнаар ававыстың ажы-төлү тос, уйнуктары он ийи кижиге. Шуптузун эртем-билигге чедирип, төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп каан. Авам иштенир, даараныр. Уруглары, оолдары шупту шевер. Чүгле мен, олура ажылданып шыдавас, коммунизм кызы идик-хепти садып кедип чоруур, чогуу даараныры ханымда бар: школага фестивальдар үезинде хепти дааражып, арга-сүмени када бээр чордум.

Бөртей-оол даайым чеди ажы-төлдүг. Екатерина даай-авам ийи уруглуг. Ооң уруу Хаяаның уруглары беш кижиге: улуг уруу эмчи сестразы, өскүс дунмаларын азырап, кончуг эки ажылдап чоруур. Оглу Слава ийи уруглуг, тудуг-да ажылдап чоруур.

Доржу биле Калчанның хеймер оглу Маадыр СЭКП-нин XXII съездизи аттыг совхозка мурнакчы чолаачы болуп ажылдап чораан. Ооң өөнүң ишти Зинаида Өшкү-Сааровна Хайыракан школазының хоочун эге класстар башкызы. Олар оолдуг, кыстыг болганнар. Уруу Маргарита Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының специализи.

Ичин-Хорлуунун үшкү оглу Экээндей

Ичин-Хорлуу биле Ырлаар-Сундуйнун үшкү оглу Экээндей ат-сураглыг мөге Сат Соскур-оолдун уруу Чылбак-биле өг-бүлө туткаш, чеди ажы-төлдү төрөөш, бут

кырынга тургусканнар. Мөге Соскур-оол хүрештерге чаңгыс-даа октадып көрбээн кижиге дээр, ол чок болган соонда, Москвадан эртемденнер ооң мөчү-сөөгүн шинчилеп көөргө, ээгилири тудуш болган деп чугаа бар. Шаанда кызыл дустан улусту ажык черге салып каар чораан болгаш, ооң мөчү-сөөгү салып каан черинге чытканы ол боор, тудуш ээгилиринин иштинге дилги төрүп алган болган деп чугаа база бар. Бо дугайында Чадаананың хөгжүм школазынга автор өөренип турар үезинде, хөгжүм башкызы Кара-сал Тамдын-ның чугаалап турганын дыңнаан.

Экээндөй биле Чылбактың өг-бүлөзиге Сталин аттыг колхозтан эгелеп, СЭКП-ниң ХХII аттыг совхоз үезинде малчыннап чораан. Оларның ажы-төлү тергийн эки өөредилгезиге-биле өскө эш-өөрүндөн ылгалдыг.

Улуг оглу Чечек-оол көдээ-ажыл агый шугумунга удуртукчу ажылдарга ажылдап чораан. Ийи дугаар оглу Виктор тудуг инженериге. Ол Кызылга хөй каът бажыңнарны бүгү чуртталгазында тудуп кылып чораан шаңнал-макталдыг тудугжу. Виктор Экендеевич Новосибирск хоорайның Куйбышев аттыг тудуг институтун дооскан. Тергийн эки өөредилгезиге-биле эш-өөрүндөн ылгалып, оларга диплом болгаш курстун бижимел болгаш шыяр-тудар ажылдарын кылып бергеш, бичии чурттаар акшазын ажылдап ап-даа чораан. Студент чылдарында янзы-бүрү проектилерни чүглө “тергийн” деп демдекке камгалап ап турган. Институт дооскан соонда, Чадаананың профтех-училищезинге башкылап, Кызылдың бажың тудар комбинатынга дээш янзы-бүрү тудуг объектилеринге шудургу ажылы-биле бараан болуп, хоорайның Мурнуу районунга хөй каът бажыңнарны база амгы “Восторг” кафезин тудуш-

кан тудугжуларның бирээзи. Ол барган-на тудуунга албан удуртукчу прораб азы инженер болуп ажылдап чораан. Виктор Экендеевичиниң хостуг үезинде улуг сонуургалы – шыдыраа спорту. Ол шыдыраа турнирлеринге тиилекчи болуп келген. Улуг уруу Айдыс Викторовна ачазының дугайында мынчаар сактыр: “Ачамны ажыл хүннеринде кажан-даа хүндүс бажыңга турганын көрбөөн мен. Ол эртен эрте бажыңдан үнгөш, орай кежээ чанып кээр турган. Ажы-төлү хөй болгаш, кээрге кезээде барба долдур аыш-чемин тудуп алган келир. Ачамның чаңгыс хыйланып, бисче улуг үн-биле кончуттунуп турганын дыңнаваан мен, дыка чымчак, эки, ажы-төлүңгө ынак, үлегерлиг ада чораан.” Өөнүн ишти Светлана Балдаңовна культура шугумунга шаңнал-макталдыг ажылдап чораан. Олар беш ажы-төлдү төрөөш, бут кырынга тургузуп, эртем-билиг чедиргеш, өглөп-баштап кааннар.

Оон бичези Любовь бухгалтерлеп ажылдап чораан, амгы үеде бистиң аравыста чок. Ол Иркутск хоорайның Улус ажыл-агыйының институтунун бухгалтер-экономист мергежилин дооскан.

Ларисазы амгы үеге дээр Кызылдың №5 школазының хоочун башкызы, Россия Федерациязының ниити өөредилгезиниң тергиини. Оон бичези Сергейни Хайыракан улузу Тока-Саша дижирлер. Чүгө дизе, үргүлчү холунда бир-ле номну тудуп алган чоруур, номчуттунарынга ынаа аажок кижиге турган. Номчуттунар болгаш хөй чүве билир угаанныг боорга, ону Тока деп шолалай берген деп улус бодаар, ындыг эвес, школага өөренип турар үезинде, Салчак

Токаның ролюн бир шииге ойнаан-даа дижир.¹³⁴ А оон Сергей деп шын адын кым-даа билбес, черле бичиизинде-ле Саша дижир турган. Сашадан бичиизи Рада дыка орлан, эрес, дузааргак, шевергин, чараш кижичораан. Ол садыг шугу-мунга ажылдап турган. Хеймери Орлан (Орлаш, Орлаш-паяк) аныяанда-ла чок болган. Хеймери болгаш, дыка чассыг, улгаткыже, школа назыны четкиже, авазын эмип өскенин автор сактыр.

Ичин-Хорлуунуң оглу Ай-Хөө

Ичин-Хорлуу биле Сундуйнуң дөрт дугаар оглу Ай-Хөө Сундуевич өөнүң ишти Адыпаа Бора-Хопуйовнаны Чаа-Хөлден кудалап алган. Чавагалап каан, узун, чоон чаштыг кысты кудалап эккелгенин ам-даа төрелдери сактып чугаалажырлар.

Шаанда Сталин аттыг колхоз ногаа-чимис, тараа тарыыр, хаван, дагаа, куш, мал-маган азырап, өстүрер, дыка-ла бай колхоз турган. Ай-Хөө Сундуевич аңаа хову бригадирлеп, ногаа аймаан, капустаны, Элезин-Даг артынга арбузту, шөл-шөлү-биле тарып, ажаап, дээрбеге тараа тыртар ажылды удуртуп, склад эргелекчилеп, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозка хову-шөл бригадирлеп, ажыл-агый эргелекчилеп, куш, дагаа фермаларында ажылдап чораан. Ол ажылында бердинген, харыысалгалыг, ажылгыркежээ кижичи турган. Ооң өөнүң ишти Адыпаа Бора-Хопуйовна база-ла дагаа, куш, хаван фермаларында дагаа, кас, индюктарны, хаваннарны азырап, өстүрүп ажылдап чорааш, ийилээн малчыннай бергеннер. Олар мурнакчы

¹³⁴ Ховалыг Любовь Сүгеевна – Сат Сүгө Сундуевичиниң ортун кызы, 1961 ч. төрүттүнгөн.

малчыннар болуп ажылдааш, хөй санныг шаңнал-макталдарның эдилекчилери болганнар: Улан-Удэ, Моол баар халас путевкалар-биле, хөй санныг хөрек демдектери, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнатканнар. Ай-Хөө биле Адыпаа Саттар ийи уруглуг: Вера, Людмила.

Улуг уруу Вера Ай-Хөөевна Кызылдың дааранылга училищезин дооскаш, Чадаана хоорайга идик-хеп садынга ажылдап чораан. 1975 чылда Кара-сал Павел Шойданович-биле өгленгеннер. Павел Шойданович шагдаа шугумунга бүгү чуртталгазында ажылдаан. Вера Ай-Хөөевна уруглар садынга ажыл-агый эргелекчилеп ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Олар алды ажы-төлдүг: Айдыс, Айдың, Аида, Аэлита, Амида, Артыш.¹³⁵

Бичии уруу Людмила Ай-Хөөевна Кызылдың садыг училищезин чедишкинниг дооскаш, садыгжылап ажылдап чораан. Амгы үеде бистиң аравыста чок, аныяанда-ла аъдының бажы хоя берген. Ооң чаңгыс уруу Аржаана автоорук техникумун дооскан соонда, ТывКУну дооскаш, амгы үеде өскен-төрөөн Хайыракан ортумак школазында информатика башкызы бооп ажылдап, школа директорунун хүлээлгезин түр када күүседип, чедишкинниг ажылдап чоруур. Ол өг-бүлелиг, ийи ажы-төлдүг.

Ичин-Хорлуунуң уруу Чимит

Ай-Хөө Сундуевичиниң соонда беш дугаар кызы Чимит Сундуевна Кара-сал Дамба-Доржу Дүвен-Байырович-биле өг-бүле туткаш, чеди ажы-төлдүг болганнар:¹³⁶ Вик-

¹³⁵ Ховалыг Любовь Сүгеевна – Сат Сүгө Сундуевичиниң ортун кызы, 1961 ч. төрүттүнген.

¹³⁶ Кара-сал Светлана Дамба-Доржуевна – 1960 чылда Чадаанага төрүттүнген, Чимит Сундуевнанын ортун уруу.

тор, Сүгдер, Шыңгыр, Владимир, Лариса, Светлана, Баян-оол.

Чимит биле Дамба-Доржу Кара-салдарның эрес-кежээ өг-бүлези Чөөн-Хемчик кожууннуң Хереглекчилер ниитилелинге ажылдавышаан, мал-маганын: инек, хой, өшкүзүн малдап, хаван азырап, огородун тарып, дыка эки чурттап чорааннар. Дамба-Доржу Дүвен-Байырович хереглекчилер ниитилелинге, сүт заводунга ол-бо садыгларже аъттыг тергеге сүдүн сөөртүп-даа ажылдап турган. Сөөлүндө хөмүр-даш уургайынга чазаныкчылап ажылдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Чимит Сундуевна база-ла хереглекчилер ниитилелинге, садыгларга килдекчилеп, аштакчылап ажылдап чорааш, өөнүң ээзиниң аайы-биле хөмүр-даш уургайынга таңныылдап ажылдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, мал-маганын малдап олурупкан. Эрес-кежээ өг-бүлө картошканы тарааш, чемненилге черлеринче машиналарга чүдүрүп алгаш, тарадып турган. Оларның тускай уксаалыг бугазы турган. Ынчан сөөлүндө Саян ажыр көже берген орус чурттакчылар бир-ийи инектиг болур. Кара-салдарның ол кончуг уксаалыг бугазын орус өг-бүлелер беш акшага инектеринге хөлезилээр турганнар деп, бичии уруу Светлана Дамба-Доржуевна сактып чугаалаар.

Улуг оглу Виктор Кончукович – Чимит Сундуевнаның баштайгы өг-бүлезинден төрүттүнгөн оглу. Ол кырган-ада-иези Сундуй биле Ичин-Хорлуу сугга өскөн. Виктор Кончукович Елизавета Данзырыновна-биле өг-бүлө туткаш, алды ажы-төлдүг болганнар. Бүгү чуртталгазын мал ажылынга тураскаатканнар. Уруу Чойганмааның оглу, оларның уйнуу Бямба бо үеде Тывада ат-сураглыг кижилерниң

бирээзи. Ол танцылаар салым-чаяанныг, делегейде билдингир Москва хоорайда «Тодес» бөлүүнгө элээн үр ажылдааш, амгы үеде Тываның «Саян» ансамблинде ажылдай берген.

Ичин-Хорлуу биле Сундуйнуң уруу Чимиттиң ийиги оглу Сүгдер шахтага чолаачылап, КМК-га тудугжулап-даа ажылдап чораан. Өөнүң ишти Вера Дөтпүреевна-биле база алды ажы-төлдүг.

Чимиттиң үшкү оглу Шыңгыр-оол Дамба-Доржувич Хайыракан ортумак школазынга күш-ажыл башкылап чораан. Кончуг шевер, кылбас-тутпас чүвези чок, «алдын холдуг» башкы. Ол өөреникчилерин янзы-бүрү бүдүрүлгө мөөрейлеринге кириштирип, боттары кылаштаар роботтарны, янзы-бүрү техника аймаан чогаадып кылып чораан. Шыңгыр Дамба-Доржувич өөнүң ишти Ольга Кара-Саловна-биле дөрт ажы-төлдүг болган.

Дараазында оглу Владимир тудугга ажылдап чораан. Ооң холунуң үжүү чараш, номчуттунар, өөренири эки, иштики делегейи байлак, угаанныг, эрге-хоойлу суг темазынга улус-биле маргыжа бергенде, билири хөй болгаш, черле алыспас чораан. 48 харлап чорааш, аарааш, чок болган. Ол өөнүң ишти Зоя Маңнаевна-биле база-ла алды ажы-төлдүг.

Чимит Сундуевнаның кыс уругларындан улуу Лариса Красноярск хоорайның саң-хөө техникумун дооскаш, Чадаана хоорай чөвүлелинге улуг бухгалтерлеп ажылдап чораан. Оон Кызылче көшкеш, Кызыл кожууннуң Төп эмнелгезинге улуг бухгалтерлеп ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, ам бо үеде хөй-ниитиниң

чемненилге черинде шеф-поварлап ажылдап турар. Ол өөнүң ээзи Монгуш Байыр-оол Борбак-Казыевич-биле дөрт ажы-төлдү өстүрүп, кижизиткен.

Чимит биле Дамба-Доржу Кара-салдарның бичии кызы Светлана Кызылдың Күрүнениң педагогика институтун дооскаш, Чадаананың ЗАГС-ка инспекторлап ажылдаан. Оон Чадаана хоорай чөвүлелинге документилен эңмелээр черге ажылдавышаан, Хакассияның Катанов аттыг университетинин архив талазын дооскаш, бо үеде Чөөн-Хемчик чагырга черинин архивинде кол специалист кылдыр ажылдап чоруур. Өөнүң ээзи Кара-сал Виктор Кувискаалович-биле үш кыстыг.

Чимит биле Дамба-Доржу Кара-салдарның хеймер оглу Баян-оол бүгү назынында Чадаананың хөмүр-даш уургайынга БЕЛАЗ деп машина мунуп ажылдавышаан, Чадаананың Дыт-Кудуруунда, кылаң кара-суг чанында ада-иезинин өдээн ээлеп, малын малдап, эки чурттап чоруур. Өөнүң ишти Роза Кежик-ооловна-биле ийи ажы-төлдүг.

Ичин-Хорлуунуң оглу Сүгө

Ичин-Хорлуу биле Сундуй (Ырлаар) Саттарнын алды дугаар оглу Сүгө Сундуевич 1930 чылдың июль 5-те Хайыракан баарында Элдиг-Чайлаг деп черге төрүттүнген.¹³⁷ 1954 чылда Баян-Таладан Кууларларның кызы Анай-Хаак-биле өгленгеш, тос ажы-төлдү кижизидип, өстүрген: Сергей, Любовь, Николай, Валентина, Анатолий, Алдынкыс, Лориса, Раиса, Алексей.

¹³⁷ Ховалыг Любовь Сугеевна – информант, 1961 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга төрүттүнгөн.

Сүгө биле Анай-Хаак Саттар совхозка мурнакчы малчыннар болуп, эки ажылдап чорааннар. Эрес-кежээ өг-бүлө дөрт чүзүн малды тудуп, кодан чылгыны, бир ферма чыгыы инекти, муң шаа хой, өшкүнү кадарып, бүгү чуртталгазын мал ажыл-агыйынга тураскаатканнар. Малчын өг-бүлө ажылдап келген чылдарында мурнакчылар одуруундан дүшпейн, хөй-хөй шаңнал-макталдарның эдилекчилери болган: Сүгө Сундуевичиниң адын СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Хүндүлел номунче киир бижээн, В.И. Ленинниң юбилейлиг медальдары, Коммунистиг күш-ажылдың соцчарыштарының хөрөк демдектери, Москва баар халас турпутевка-биле, хөй-хөй шаңнал бижиктер-биле, өртектиг белектер-биле шаңнадып чорааннар. Сүгө Сундуевич 50 ажыг харлап чорааш, 1985 чылда совхозтуң хоюн оорлардан камгалап, удур тулушкаш, чок болган соонда, ажы-төлү иези-биле ол-ла хевээр мал-маганын тудуп, өдээн куруглатпааннар. Совет күрүне буурап дүшкен соонда, Анай-Хаак Үндүүевна ажы-төлү-биле хуу малын малдай берген.

Сүгө Сундуевич биле Анай-Хаак Үндүүевна Саттарның улуг оглу Сергей ат-алдарлыг мурнакчы чолаачы чораан. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң, Чөөн-Хемчик район Совединиң депутадынга каш удаа соңгутурган. Өөнүң ишти Вера Санаа-Байыровна-биле дөрт ажы-төлдү кижизидип, өстүргөш, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштааннар: Саян, Семен, Сергей, Света. Амгы үеде хуу мал-маганныг: инек, аът, хой, өшкүнү тудуп, малчыннап чоруурлар. Ооң чылгызы бо үеде, шаанда Сат чагырыкчының чылгызынга четпес дээрден башка, Бора-Булак хову-

зун шыва ап, чаттыла берген чоруур. Ол муңчу малчын, Күш-ажылдың хоочуну, «ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп хөрек демдээниң, ТР-ниң Чазааның болгаш Дээди Хуралдың хүндүлүг бижиктериниң, Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан юбилейлиг медальдың болгаш оондаа өске хөй шаңнал-макталдар, өртектиг белектерниң, Индияже, Москва, Сочи хоорайларже турпутевкаларның эдилекчизи.

Сүге Сундуюевичиниң ийиги оглу Николай Чадаананың автобазага база «Сельхозхимияга» чолаачылап ажылдап чораан. Амгы үеде хуу мал-маганын тудуп, малчыннап чоруур. Өөнүң ишти, башкы Алевтина Калгаевна-биле алды ажы-төлдүг болганнар: Сылдыс, Шолбан, Шалбачы, Шеңне, Чечена, Владик. Улуг оглу Сылдыс Тываның көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, мал эмчизи болуп, чонунга ачы-дузанын көргүзүп, бараан болуп чораан. Оолдары Шолбан биле Шалбачы Чадаананың хөмүр-даш уургайында БелАЗ деп улуг машина чолаачылары, уруу Шеңне Чадаанада көдээ ажыл-агый банкызында ажылдакчы, бичии уруу Чеченазы Ачинскиниң хөмүр-даш уургайында ажылдап турар, эң хеймер оглу Владик оруктудуг техникумунун сургуулу.

Сүге биле Анай-Хаак Саттарның үшкү уруу Любовь Сүгеевна Новосибирскиниң Сибирьниң хереглекчилер кооперациязының университетин дооскаш, Чөөн-Хемчиктин Төп эмнелгезинге улуг бухгалтерлеп, амгы үеде ТР-ниң Ыяап эмчи камгаладылгазының (ОМС – обязательное медицинское страхование) фондузунда бухгалтерлеп ажылдап чоруур.

Эки, үрө-түннелдиг ажылы дээш хөй удаа янзы-бүрү шаңналбижиктер-биле, оларның аразында Росгосстрахтың 90 чыл оюнга, Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чыл оюнга, Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының, Ыяап эмчи камгаладылгазының системазының 25 чылдаанынга Росгосстрахтың Хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаткылаан.

Любовь Сүгеевнаның өөнүң ээзи Алексей Сарыг-оолович Ховалыг СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозка болгаш Чадаананың «Сельхозхимия» организациязынга мурнакчы, шаңнал-макталдыг чолаачы бооп ажылдап чораан, Күш-ажылдың хоочуну.

Любовь биле Алексей Ховалыглар ийи ажы-төлдүн ада-иези. Улуг уруу Саяна Хакасияның Катанов аттыг университединиң саң-хөө талазын дооскаш, амгы үеде Ыяап эмчи камгаладылгазының территориалдыг фондузунда план килдизиниң даргазы кылдыр ажылдап чоруур. Оглу Начын база Хакасияның Катанов аттыг университедин дооскаш, амгы үеде ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызында ажыл-агый эргелекчилеп ажылдап турар.

Любовь биле Алексей Ховалыглар ажы-төлүн төрээш, өстүргеш, эртем-билигге чедиргеш, өглөп-баштап каан, 30 ажыг чыл кады эп-найыралдыг, үлегерлиг чурттап чоруур өг-бүлө болганы-биле, «Өг-бүлө, ынакшыл, шынчы чорук» деп медаль-биле 2021 чылда Бүгү делегейниң өг-бүлө хүнүнде шаңнатканнар.

Сүге биле Анай-Хаак Саттарның дөрткү уруу Валентина өөнүң ээзи Донгак Сергей Иванович-биле өг-бүлө туткаш, үш ажы-төлдүг болганнар. Олар хуу ажыл-агыйлыг,

садыг-наймаалыг. Сергей МЧС шугумунга хөй чылдарда шаңнал-макталдыг ажылдааш, амгы үеде Росгвардияда ажылдап турар.

Оларның улуг уруу Алена Перинаталдыг төптө ажылдап чоруур, ортун оглу Владимир Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң инженер-механик салбырын дооскаш, Кызылдың хөмүр уургайынга ажылдап чораан. Бичии оглу Кежиктиг Хайыракан суму чагыргазында чолаачы.

Сүгө биле Анай-Хаак Саттарның дараазында оглу Анатолий СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозка чолаачылап ажылдап чорааш, аныяанда чок болган. Ооң өөнүң ишти Саида Дамба-Доржуевна Чадаана хоорайның өөредилге килдизинде бухгалтерлеп ажылдавышаан, ажы-төлүн азырап, бут кырынга тургузуп чоруур. Олар үш ажы-төлдүг: Айслан – мал эмчилеп, Дарый культура шугумунда ажылдап чоруур. Бичиизи Айыран школачы.

Анатолийниң соонда төрүттүнген Алдын-кыс Сүгеевна ада-иезиниң изин базып, малчыннап чоруур. Ооң өөнүң ээзи аныяанда чок болган. Үш ажы-төлүн чааскаан өстүрүп, кижизиткен. Кыстары Шеңне, Чечек – хуу сайгарлыкчылар, бичии оглу Чылгычы – авазының дузалакчызы.

Чеди дугаар уруу Лариса Сүгеевна (Биче-кыс) Кара-Сал Маска Сүгө-Маадырович-биле өг-бүлө туткаш, дөрт ажы-төлдүг болганнар: Мерген, Чойган, Чаяан, Байбек. Лариса Чадаанада уруглар садында кижизидикчи башкы, Маска Чөөн-Хемчик кожууннуң Төп эмнелгезинде кол эмчиниң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы.

Сес дугаар уруу Раиса Сүгеевна (База-кыс) амгы үеде Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының специализи. Өөнүң ээзи Сарыглар Шолбан Бавуулайович Чадаананың хөмүр-даш уургайында ажылдап турар. Олар ийи ажы-төлдүг: улуг оглу Аяс «Тываэнергода» чолаачы, уруу Сардаана Новосибирск хоорайда студент.

Эң хеймер тос дугаар оглу Алексей (Өпей-оол) ада-иезиниң изин истеп, оларның малын уламчылап малдап, өдээн ээлеп, эрес-кежээ муңчу малчын болган. Ол өөнүң ишти Анай-Кара Экендеевна-биле беш ажы-төлдүг: Чодураа – Новокузнецк хоорайда Даг университетиниң студентизи, Кайгал – Чадаананың политехниктиг техникумунда сургуул, Күзел – Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, амгы үеде шериг албанын эрттирип турар, Кузечи – Чадаананын профтехучилищезин дооскан, амгы үеде шеригде, эң бичиизи – Күдерек 8-ки класстың өөреникчизи.

Ичин-Хорлуунуң уруу Моча

Ичин-Хорлуу биле Сундуйнуң чеди дугаар кыс уруу Моча Куулар Маңнай-оол Үмер-оолович-биле 1957 чылда-биле өг-бүле туткаш, Баян-Талага “Октябрьның 30 чылы” аттыг совхозка 43 чыл иштинде малчыннап чораан. Күш-ажылдың хоочуннары, шаңнал-макталдыг мурнакчы малчыннар. Олар оолдуг, кыстыг. Оглу Николай Кызылда өглүг-баштыг, эки чурттап чоруур. Ол Кызылдың Оруктудуг техникумун дооскан. 1987 чылда Куулар Тамара Кордай-ооловна-биле өг-бүле тудуп чурттаан. Өөнүң ишти Тамара Кордай-ооловна Красноярск хоорайның көдээ ажыл-агый институтун дооскаш, Кызылга мал эмчилеп,

Николай СПТУ-1-ге автомеханиктеп ажылдап чорааннар. Олар үш ажы-төлдүг: оглу Вениамин – Санкт-Петербург хоорайга юрист мергежилдин дээди эртемин дооскан. Амгы үеде Ада-чуртун камгалап, 55 дугаар даг-адыгжы бригададан ТШО-да киржиپ турар. Уруу Азияна – дээди эртемниг эмчи, амгы үеде Сахалинниң Корсаков хоорайда кардиолог эмчи болуп ажылдап турар. Уруу Саида – анатомо-патолог эмчи кылдыр ажылдап чоруур. Өөнүң ээзи Монгуш Ян Кертик-оолович Корсаков хоорайда санитар эмчи болуп ажылдап турар.

Уруу Айлаң Кызылдың садыг техникумун дооскан. Амгы үеде авазының чанында Бии-Хем кожуунда каш малын малдап чоруур. Ол үш ажы-төлдүг: Ренат – ООО «Восток» деп орук черинде чолаачы, уруу Чодураа ТГУ дооскаш, үнү чоктар школазында башкылап турар. Үш дугаар уруу Долаана кадыының байдалы-биле авазының чанында чурттап орат.

Моча Сундуювнаның өөнүң ээзи Куулар Маңнай-оол Үмер-оолович караң көрнүр чаяанныг болган. Хөй улус-чонга билдинмес-даа болза, ооң ындыг салым-чаяанын чоок кижилери билер чораан.

Ичин-Хорлуунуң уруу Аа-Сүрүң

Сат Сундуй биле Ичин-Хорлуунуң бичии кызы Аа-Сүрүң 1940 чылдың ноябрь 5-те Хайыраканга төрүттүнген. 1960 чылда Монгуш Хожуй-оол Биче-оолович-биле Баян-Тала суурга өг-бүлө тудуп чурттаан, алды оолдун, бир кыстың ынак авазы. Аа-Сүрүң биле Хожуй-оол Монгуштар бүгү назынында Октябрының 30 чылы аттыг совхозка, мурнакчы малчыннар одуруундан дүшпейн, ажылдааннар.

Үлегерлиг ада-ие чеди кижини – алды оол, бир кысты өстүрүп, кижизиткен.¹³⁸ Улуг оглу Владимир Хожуй-оолович Баян-Тала ортумак школазының ажыл-агый эргелекчизи, ийиги оглу Эрес-оол Кызылдың №5 дугаар школада башкы, Чойган-оол өскөн-төрөөн сууру Баян-Тала школазында ажылчын, үш оглу: Оюн-оол, Орлан, Алексей ада-иезиниң соон салгаан аныяк хойжулар, а хеймер кызы Саяна Хожуй-ооловна Чадаананың ыяш ажыл-агыйының бухгалтери. Аа-Сүрүң Сундуевна ажы-төлдү төрээш, азырап өстүргени дээш «Иениң алдары» медальдың ийи дакпыр эдилекчизи. Ийилээн Күш-ажылдың хоочуннары, хөй санныг шаңнал-макталдарның, хүндүлүг бижиктерниң, хөрөк демдектериниң эдилекчилери. Уруглары Улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында чедиешкинниг, үрөтүңнелдиг, шаңнал-макталдыг ажылдап чоруур.

Ичин-Хорлуунуң оглу Борбак-Сат

Ичин-Хорлуу биле Сундуйнуң тос дугаар оглу Борбак-Сат аныяандан тура, хүрештерге киржир мөге кижичораан. Ол чаңгыс оолдуг. Оглу Григорий Чадаанада чурттап чоруур. Ол база чангыс кыстыг болган. Ооң чангыс кызы Алла Григорьевна Шимит Барнаулдуң эмчи университетин чедиешкинниг дооскаш, бо үеде Кызылда терапевт, косметолог эмчи кылдыр ажылдап чоруур.

¹³⁸ Дамдын А. «Хой ажылынга дөртен ажыг чылдарны...», «Эне сөзү» солун №33 (533), август 15–21, 2003, а. 2.

Ичин-Хорлуунуң хеймер оглу Шагдыр-Сүрүң

Чүрмит-Тажының кады төрээн дуңмазы Ичин-Хорлуунуң он дугаар хеймер оглу Шагдыр-Сүрүң 1971 чылда Алдын-кыс Лопсан-Сундуевна-биле өг-бүле туткаш, үш ажы-төлдүг – ийи кыстыг, бир оолдуг болганнар: Шуру, Любовь, Цеденбал. Шагдыр-Сүрүң Сундуевич «Искра» совхозка директорну, көдээ совет даргазын сөөртүп, чо-лаачылап ажылдап чораан. Ооң өөнүң ишти Алдын-кыс Лопсан-Сундуевна Бажың-Алаак суурга садыгжылап ажылдап тургаш, Кызылдың педучилищезин дооскан соонда, уруглар садынга кижизидикчи башкы болуп ажылдаан. Шагдыр-Сүрүң биле Алдын-кыс Саттар хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш-даа, анаа олурбааннар, мал-маган тудуп, хаван азырап, огород тарып, ажы-төлүн эртем-билиг чедирип, өглөп-баштап, амыдыралдың улуг оруунче ушкарганнар. Олар алтай күдээлиг, орус келинниг, интернационалчы өг-бүле болганнар.

Улуг уруу Шуру Новосибирскиниң эмчи училищезиниң соонда, Барнаулдун эмчи университетинге өөренип тургаш, Алтайның Кош-Агач деп чер чурттуг Тапаев Виктор дээр алтай оол-биле таныжып, чурттааш, ийи ажы-төлдүг болган.

Ийиги уруу Любовь Саратовтуң педучилищезин дооскаш, Абаканның Катанов аттыг Күрүне университетин дооскан. Амгы үеде Кызылдың №1 школазында психолог башкы. Өөнүң ээзи Монгуш Аркадий-биле оол, кыс ийи ажы-төлдүг болганнар.

Шагдыр-Сүрүң биле Алдын-Кыс Саттарның оглу Цеденбал шериг хүлээлгезин Владимир облазының Ковров

хоорайга эрттиргеш, керээ чарып алгаш, аңаа ажылдап артып калган. Шериг офицер болуп ажылдап чорааш, пенсияже үнгеш, амгы үеде бодунуң хуу херээн кылып, пластик соңгалар салыр фирма ажыдып алган, хуу сайгарлыкчы. Орус кыс-биле өг-бүлө туткаш, оол, кыс ийи ажы-төлдүг эки чурттап чоруур.

Амгы үеде Ичин-Хорлуу биле Сундуй Саттарның ажы-төлдери, салгалдары Хайыраканда Кезек Саттарның төрөл бөлүүнүң өзээн тудуп, эки чурттап чоруурлар.

ЧҮРМИТ-ТАЖЫ САТТЫҢ КАДЫ ТӨРЭЭН ДУҢМАЗЫ ИЧИН-ХОРЛУУНУҢ САЛГАЛДАРЫ

Чур. 88. Ичин-Хорлуу Сундусвнаның өөнүн ээзи Буян-Бадыргының
ыраажызы, мөгези, Копту дайынының киржикчизи
Сат Сундуй Хүргүлекович

Чур. 89. Ырлаар-Сундуй биле Ичин-Хорлуу Саттарның салгалдары,
оларның чуртунда – Ак-Хаяда. 2024 ч., май

**Ичин-Хорлуу биле Сундуй Саттарның
улуг уруу Дарылдайның оглу
Биче-оолдун өг-бүлөзи**

Чур. 90 (1, 2) Биче-оол Комбуевич, Татьяна Байкараевна Саттар – кайызы-даа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары, Күш-ажылдың хоочуннары болганнар.

Чур. 91. Улуг уруу Чечек Биче-ооловна.
Чур. 92. Улуг оглу Роман Биче-оолович,
кенни Оксана Шыдаровна, уруу Роланда.

Чур. 93. Роман Биче-оолович биле Оксана Шыдаровна Саттарның уруу
Шеңне, күдээзи Буян, уйнуктары Батый, Шоваа, Оюу.

Чур. 94, 95, 96. Оргун уруу Роланда Биче-ооловна биле күдээзи
Радомир Шонман-оолович Ховалыгларның өг-бүлези:
бичии уруу Айда-Сай, күдээзи Аржаан, уйнуу Ева.

Чур. 97, 98. Роланда биле Радомир Ховалыгларның улуг уруу
Айырааның оглу Таймир, күдээзи Валентин, уруу Айыраа

Чур. 99. Оглу Семен Биче-ооловичиниң өг-бүлөзи: улуг кат-иези Нина
Васильевна, биче кат-иези Чодураа Маадыр-ооловна
(ооң оглу Кежик, уруу Аялга), өөнүң ишти Чойганмаа
Маадыр-ооловна, уруглары: Гелцен-Дорже, кенни Линда,
уруу Анжелика, оглу Амир, уйнуктары – Доржу, Аюна.

Чур. 100, 101. Оглу Март-оол Биче-ооловичиниң оглу Херел,
кенни Алла уруглары-биле.

Бичии уруу Хорагайның ажы-төлүн кырган ада-иези
Март-оол Биче-оолович биле Чойганмаа Чигир-ооловна,
Соок-Ирей, Харжыгаш болуп алгаш,
Чаа Чыл-биле байыр чедирип турары.

Чур. 102. Хеймер оглу Март-оолдун өг-бүлези: өөнүң ишти Чойганмаа
Чигир-ооловна, кенни Алла, оглу Херел, уруу Хорагай,
Март-оол Биче-оолович

**Ичин-Хорлуу биле Сундуй Саттарның улуг оглу
Доржунуң (Ызырарның) салгалдары**

Чур. 103. Доржу Сундуевичиниң өөнүң ишти Калчан Настыкаевна Сат.

Чур. 104. Оглу Маадыр Доржуевич Саттың шериг чуруу.

Чур. 105. Маадыр Доржуевичиниң уруу Маргарита Маадыровна Монгуш.

Чур. 106, 107.
Доржу Сундуевичиниң
салгалдары.

**Ичин-Хорлуу биле Сундуй Саттарның оглу
Экээндейниң өг-бүлези, ажы-төлү**

Чур. 105, 106. Экээндей Сундучевич биле
Чылбак Соскур-ооловна Саттар.

Чур. 107. Экээндей Сундучевич биле Чылбак Соскур-ооловна
Саттарның ажы-толү, салгалдары.

Чур. 108. Экээндөй Сундуевичинин өөнүң ишти Чылбак
Соскур-ооловна ажы-толү болгаш торелдери, кудалары-биле.

Чур. 109, 110. Виктор Экендеевич биле Светлана Балдановна
Саттарның ажы-төлү.

Ичин-Хорлуу биле Сундуйнун уруу Чимиттин салгалдары

Чур. 111, 112. Чимит Сундуевна Кара-сал, уйнуу Шончалай-биле.
Оглу Шынгыр-оол Дамба-Доржуевич,
баянчы Николай Уртун-Назынович Сарыглар.

Чур. 113. Кенни Ольга Кара-саловна Сат. Чимит Сундуевнаның оглу
Шынгыр-оол Дамба-Доржуевич биле Ольга Кара-Саловна Саттарның
ажы-төлү, салгалдары.

Чур. 114. Чимит Сундуювнаның уруу Светлана Дамба-Доржуевна
уйнуу Лопсан-биле.

Чур. 115. Светлана Дамба-Доржуевнаның өөнүң ээзи Виктор
Кувискаалович Кара-сал уйнуктары-биле.

Чур. 116. Чимит Сундуювнаның оглу Виктор Кончукович, кенни
Елизавета Данзырыновна.

Чур. 217. Виктор, Елизавета Саттарның уруу Айдын өг-бүлөзи-биле.

**Ичин-Хорлуу биле Сундуй Саттарның
оглу Ай-Хөөнүң өг-бүлези**

Чур. 217. Ай-Хөө биле Адыпаа Саттар

Чур. 218. Ай-Хөө биле Адыпаа Саттарның ажы-төлү, салгалдары

**Ичин-Хорлуу биле Сундуйнун оглу
Сүгениң салгалдары**

Чур. 116, 117. Сүге Сундуевич, Анай-Хаак Үндүевна Саттар –
СЭКП-ниң XXII аттыг совхозтуң мурнакчы малчыннары

Чур. 118. Сүге Сундуевич биле Анай-Хаак Үндүевна 1981 чылда
мурнакчы малчыннар дээш Москва хоорайже халас путевка-биле
шаңнаткаш, дыштанып чорааннар. Чурукта чангыс чер-чурттажы
Монгуш Намчал Айыжыевич-биле.

Чур. 119. Сүге Сундуевичиниң өөнүң ишти Анай-Хаак Үндүевна, улуг оглу Сергей Сүгеевич, хеймер оглу Алексей Сүгеевич “муңчу малчыннар”. Оларның-биле солагай талазында, кыдыында

Сүге Сундуевичиниң уруу Раиса Сүгеевна –
Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазында ажылдап чоруур.

Чур. 120. Сүге Сундуевич биле өөнүң ишти Анай-Хаак Үндүевнаның кыстары: Любовь, Валентина, Алдын-кыс, Лориса, Раиса.

Чур. 121, 122. Сүге Сундуевич Сат. Любовь Сүгеевна биле Алексей Сарыг-ооловичиниң өг-бүлөзи: уруу Саяна, оглу Начын.

Чур. 123, 124. Лориса Сугеевна дайынчы оглу Чойган-биле. Любовь Сүгеевна, Алексей Сарыг-оолович уруу Саяна база уйнуктары.

Чур. 125. Сүге Сундуевичиниң оолдары Сергей, Николай, уруу Валентина, күдээзи Сергей база уйнуктары

Чур. 126. Сүге Сундуевич биле Анай-Хаак Үндүүевнаның ажы-төлү.

Чур. 127. Сүге Сундуевич биле Анай-Хаак Үндүүевнаның уруглары, күдээлери.

**Ичин-Хорлуу биле Сундуй Саттарның
уруу Мочаның өг-бүлези**

Чур. 128. Моча Сундуевна биле Маңнай-оол Үмер-оолович Кууларлар.

Чур. 129, 130. Оглу Николай Маңнай-оолович авазы, төрелдери-биле.
Моча Сундуевна кенни Ольга Сат база оон уруу Алдынай.

**Ичин-Хорлуу биле Сундуй Саттарнын уруу
Аа-Сүрүннүң өг-бүлези**

Чур. 128. Аа-Сүрүн Сундуювна биле Хойжуй-оол Биче-оолович
Монгуштарның өг-бүлези.

Чур. 129. Монгуштарның өг-бүлези-биле Аа-Сүрүн Сундуювнаның
угбазы Моча Сундуювна, чээни Чечек-оол Экендеевич

Чур. 130. Аа-Сүрүң Сундуевна биле Хойжуй-оол Биче-оолович Монгуштарның өг-бүлези дагылгада.

Чур. 131.
Угбашкылар Борбак-Сат
Сундуевич биле Аа-Сүрүң
Сундуевна.

Ичин-Хорлуу биле Сундуйнун хеймер оглу Шагдыр-Сүрүннүн өг-бүлөзи

Чур. 132, 133. Ичин-Хорлуунун хеймер оглу Шагдыр-Сүрүн
Сундуевичиниң бичии уруу Любаның өг-бүлөзи.
Любовь Шагдыр-Сүрүңовна башкы ажылынга төлөптиг болуп,
Кызыл хоорай чагыргазындан шаңнал алган үези.

Чур. 134. Шагдыр-Сүрүн Сундуевич биле Алдын-кыс Лопсан-
Сундуевна Саттар

Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн дуңмазы Сотпа¹³⁹

Сат Чүрмит-Тажының дуңмазы Сотпаны Маңзырыкчы акызы-биле ийилдирзин «контрнуң» кады төрөөнери дээш сес-сес чылдарда шиидип чорудупканын үстүндө бижээн бис. Хосталып чедип келгеш, Сат Сотпа Саны-Шири оглу Теве-Хаяга өгленип алгаш, совхозтуң малын малдап ажылдап-чурттай берген. Оон назылап улгаткаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, Чадаананың Кызыл-Чыраага (Госстанцияга) хууда малын малдап чораан. Ол үш ажы-төлдүг: оглу Дерги, улуг кызы Чылбак, бичии кызы Чал. Сат Сотпа Саны-Шири оглу назылап кырааш, 1987 чылда, 91 харлыында удуп чыда, эрттир удуй берген.

Ооң улуг оглу Дерги Сотпаевич Хөндергейге мал малдап чораан. Үш ажы-төлдүг болган: Николай, Семён, Светлана.

Оон биче уруу Чылбак Сотпаевна Теве-Хаяга өөнүң ээзи Пирлей-биле малчыннап чорааннар. Оларның ажы-төлү 7 кижиге: Даш-оол, Лина, Михаил, Лориса, Доржу, Олег, Раиса.

Улуг оглу Даш-оолдуң уруу Салбакай хуу-сайгарлыкчылап чоруур, өөнүң ээзи Монгал Артур Маадырович Дээди хуралдың депутады, ийи кыстыг, уйнуктарлыг. Уруу Лина чажындан-на уран-чүүлге сонуургалдыг, ылаңгыя самнаарынга сундулуг болганындан танцы башкызы болуп база күрүненин «Саян» ансамблинге ажылдап чораан. Амгы үеде бистиң аравыста чок. Ол ийи оолдуг, бир кыстыг.

¹³⁹ Монгуш Урана Анай-ооловна – 1970 чылда Чадаана хоорайга төрүттүнгөн, Тываның хөгжүм-шии театрының артизи, медээни 2023 ч. берген.

Миша биле Лориса ада-иезинге дузалажып, малын малдап чорааннар.

Оглу Доржу школа соонда Кызылдын башкы институтун дооскаш, инженерлеп ажылдааш, оон иштики херектер шугумунга ажылдап чораан. Ийи кыстыг. Бир уруу Марина Красноярск хоорайда, ийи дугаар уруу Елена Москвага дээди эртем дооскаш, Тыва Республиканың спорткомитедин даргалап чораан Ооржак Сергей Ынаажыковичиниң Россияның элчин черинге ажылдап чораан чаңгыс оглу Болат-биле өг-бүлө тудуп чурттааш, амгы үеде Кипр ортулукта чурттап чоруур.

Хеймер оглу Олег дөрт оолдуг, бир кыстыг. Бүгү назынында чолаачылап ажылдап чоруур.

Үш дугаары, Чал деп кызы, Чадаананың төп эмнел-гезиниң хеп чуур черинге ажылдап чораан. Эки ажылы дээш ооң чуруун Чадаана хоорайның төвүнге, райком бажы-нының чанында Хүндүлел самбыразынга элээн хөй чылдарда, совет күрүнө буурап дүшкүже, эде тургустунуушкун үезинге чедир азып келген. Чал Сотпаевна хөлүн эрттир ажылгыр, кежээ кижичораан. Пенсия алырынга чедир неделя хире үе артканда, 50 харлап тура, инек саап оргаш, хенертен бажынче хан чүгүргеш, чок болган.

Чалдың өөнүң ээзи Ондар Анай-оол Нара-Мандыкович бүгү чуртталгазында Чадаананың орук-септелге тудуг черинге (ДРСУ), оон КМК-га чолаачылап ажылдап чораан. Чал биле Анай-оол Ондарлар кады чурттааш, алды ажы-төлдүг болганнар: Вячеслав, Каң-оол, Чыргал-оол, Светлана, Анчымаа, Уран. Анай-оол Нара-Мандыкович дыка кызымак кижичораан. Ол чолаачылап ажылдавышаан, ажы-төлүн азыраар дээш, Чадаанага шаанда турган мал согар черге барып ажылдааш, ижин-хырынны рюкзак

долдур бажыңыңга эккээр турган. Бичии кызы Урана ачазыңга бүүрек чагыыр. Ынак хеймер уруунуң дилээн күүседип эккелгеш, хайындырып бергеш: «Чаг иштинде бүүрек дег чурттаар сен, уруум!» - дээш, бээр турган. Ол сөстөр Уранның чуртталгазыңга йөрээл болуп, амгы үеде өөнүң ээзи Аян-биле, шынап-ла, чаг иштинде бүүрек дег, эки чурттап чоруур.

Чал биле Анай-оол Ондарларның алды ажы-төлүндөн амгы үеде чүглө үш кижиге арткан: Каң-оол, Анчымаа, Уран.

Каң-оол бүгү чуртталгазыңда Орук черинге-ле ажылдап чораан. Ол ада-иезиниң уя бажыңын ээлеп чурттап чоруур. Ооң өөнүң ишти Чечек Каң-ооловна садыгжы. Олар дөрт ажы-төлдүг: Ай-Суу, Аян, Анджела, Дамба-Доржу.

Анчымаа – Красноярск хоорайның эмчи училищезин дооскаш, амгы үеге дээр ресшеригкоматтың эмчи комиссиясында ажылдап чоруур. Өөнүң ээзи Кенен Самба Кызыл-оолович Республика эмнелгезинде чолаачылап ажылдап чоруур. Олар ийи оолдуг: Кежик, Чаяан. Дөрт уйнукутуг: Оргаадай, Россияна, Алдын-Белек, Алдын-Херел. Уйнукутарының ажы-төлү база бар.

Уран Улан-Удэниң Күрүнениң культура институтун дооскаш, 1990 чылдан бээр, Тываның хөгжүм-шии театрыңга 18 чыл ажылдаан, амгы үеде бичии уругларның ойнаарактар театрының артизи кылдыр ажылдап чоруур. Өөнүң ээзи Монгуш Аян Өргеевич Улан-Удэниң Күрүнениң культура институтун база Кызылдың уран чүүл училищезиниң үрер-хөгжүм салбырын дооскан, хөгжүмчү. Амгы үеде Кызыл кожууннуң Төлээлекчилер Хуралының депутады. Олар ийи оолдуг: Уян-Маадыр, Доржу, ийи уйнукутуг: Дарианна, Уяна.

**ЧҮРМИТ-ТАЖЫ САТТЫҢ КАДЫ ТӨРЭЭН ДУҢМАЗЫ
СОТПАНЫҢ САЛГАЛДАРЫ**

Чур. 135, 136. Уруу Чылбак Сотпаевна, күдээзи Бирлей Майырыкович
Монгуштар.

Чур. 137, 138. Уруу Чал Сотпаевна, күдээзи Анай-оол Арамандыкович
Ондарлар

Сат Сотпаның уруу Чылбактың салгалдары

Чур. 139. Чылбак Сотпаевнаның уруглары

Чур. 140, 141. Чылбак Сотпаевнанының оглу Доржу,
ооң уруу Елена, уйнуктары Анна биле Аяна

Чур. 142. Чылбак Сотпаевнаның оглу Михаил биле кенни Галина

Чур. 143, 144. Чылбак Сотпаевнаның уруу Раиса Бирлеевна биле оглу Олег Бирлеевич. Раиса Бирлеевнаның уруу Чинчи, күдээзи Байслан уруглары-биле

Чур. 145. Чылбактын уруу Линаның уруу Ээлдек, күдээзи Шолбан

Сотпа Саттың уруу Чалдың салгалдары

Чур. 146, 147. Уруглары: Светлана, Анчымаа, Уран.
Чал Сотпаевнаның ажы-төлү.

Чур. 148. Анчымаа Анай-ооловна биле Уран Анай-ооловна
салгалдары-биле: оолдары Уян-Маадыр биле Доржу, уйнуктары –
Дарианна, Уяна, Россияна, Оргаадай.

Чур. 149, 150. Сотпа Саттың кыстары Чылбак биле Чалдың салгалдары. Чинчиниң уруу Чаяана, күдээзи Анатолий.

Чур.151.
Анчымааның оглу Кежик,
кенни Росина,
Уранның оглу
Уян-Маадыр,
кенни Марианна.

Чур. 152.
Чылбак Сотпаевнаның оглу
Олег Бирлеевичиниң уруу Ольга,
күдээзи Билчиир.

4. Түңнел сөс

Сат Чүрмит-Тажының күрүне деңнелдиг ажыл-амыдыралының дугайында эртем-бадыткалдыг тоожуну Тываның Гуманитарлыг эртем-шинчилел институтунун эртемдени, филология эртемнериниң кандидады Монгуш Сендажыевич Байыр-оол чырыкче үндүрүп четтикпээн. Чүгле чырыкче үндүрери арткан бо ажылды Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту парлап үндүрүптөринге идегел улуг. Бо удаада ооң ук-төөгүзүн, Тыва күрүнениң үндөзилекчизи Буян-Бадыргы Монгуш-биле төрөл харылзаазын, ооң төрөлаймаан, чоок кижилерин, салгалдарын чонга бараалгадыр аргалыг болдуvus.

Сат Чүрмит-Тажының болгаш оон алды кады төрээниниң салгалдары буруу чок, актыг черге эрге-шөлээзин казыдып чурттап чораан, кадыг-берге амыдыралды көрүп эрткен-даа болза, сула салдынмайн, амгы үеде улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында төрээн Тывазынга, чонунга төлептиг бараан болуп ажылдап, эки амыдырап-чурттап чоруурлар. Оларның аразындан Тывазынга билдингир ат-сураглыг кижилер үнгүлээн: чогаалчы, чурагачы, очулдурукчу, элээн хөй чылдарда Тыва АССР-ниң СЭКП обкомунун Эртем болгаш чырыдыышкын килдизиниң эргелекчизи болуп база Күжүгет Серээевич Шойгу дарганың оралакчызы бооп ажылдап чораан Мөңгө Сотпаевич Сат, Тыва Республиканың күрүне тугун чогаадып чураан Оюн-оол Доктугуевич Сат, ТР-ниң кадык-камгалал сайыдынга ажылдап чораан, Россия Федерациязының кадык-камгалал шугумунун тергиини Александр Доткан-оолович Ооржак,

каайлы черинге чедиишкинниг, шаңнал-макталдыг ажылдап чораан, Чүрмит-Тажының бодунуң уйнуу Часкал Биче-нековна Сат, Тывада билдингир хөгжүмчү, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Откун Степанович Достай, Республиканың суд приставтарының федералдыг албанының удуртукчузу Омак Степанович Достай, ТР-ниң саң-хөө сайыды Орлан Степанович Достай, оларның авазы инебиле эмнээр (иглотерапия) мергежилдиг улуг эмчи, чонунга ачы-дузазын көргүзүп чоруур Билчеймаа Бады-Белековна Достай, Тывада билдингир эртемден, Кемеровода эртемшинчилел институтунуң директору Чойган Николаевна Самбыла, Россия Федерациязының Улус өөредилгезинин тергиини, Хайыракан чонунуң хүндүткелдиг башкызы Чечекмаа Сотпаевна Монгуш, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Күш-ажылдың хоочуну Биче-оол Комбуевич Сат, Россия Федерациязының Улус өөредилгезинин ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва Республикада регионалдыг салбырының даргазы Надежда Ондаровна Охемчик, Тываның баштайгы тыва херээжен геологу, Россия Федерациязының казымал байлак шинчилекчилеринин тергиини Зинаида Сотпаевна Сат, Улуг-Хем кожуун эмнелгезинин улуг эмчизи, медицина эртемнеринин кандидады Лориса Ывиевна Куулар, Тыва Чазактың муниципалдыг тургузуглар департаментизинин удуртукчузу Людмила Ывиевна Кара-Сал, Тываның сураглыг артистеринин бирээзи, “Тыва культураның тергиини” деп хөрек демдээниң эдилекчизи Уран Анай-ооловна Монгуш, Тываның күрүнениң хөгжүмшии театрының чонга билдингир артизи Тана Хөвөң-оол, Тываның ыры-самның Национал ансамблиниң кол сам-

чызы, Чүрмит-Тажының ачы-чирими (правнучка) Азияна Сат база Россияда билдингир “Тодес” танцы бөлүүнүн киржикчизи, Тывада ат-сураглыг Бямба Сат, ат-алдарлыг чолаачы, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң, Чөөн-Хемчик район Совединиң депутадынга каш удаа соңгуттуруп чораан Сергей Сүгеевич Сат, Россия Федерациязының ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, хоочун башкы Лариса Экендеевна Сат, Россия Федерациязының кадык-камгалал яамызының бедик шаңналдарының эдилекчизи, Тываның кадык-камгалал шугумунун хоочун бухгалтери Любовь Сугеевна Сат, Чазак даргазының Кызыл кожуунда төлээзи болуп, Улуг-Хем кожуун чагыргазына база амгы үеде Элегес-Аксы суурнуң чагыргазында ажылдап чоруур Каадыр-оол Шактарович Көшкендей, Россияның Бойдус курлавыр яамызының килдис эргелекчизи, кол бухгалтери болуп ажылдап чораан, амгы үеде Тыва Чазактын сан-хөө яамызында бухгалтерлеп ажылдап чоруур Елена Байыр-ооловна Дөмүр-оол, республикада эмчи хандырылгазын бүрүнү-биле хандырып турар, амгы үениң негелделеринге дүгжүр хуу клиниканы ажыдып, чонунга бараан болуп чоруур, бизнесмен Алексей Доткан-оолович Ооржак, Тываның Чазаанга специалист кылдыр ажылдап чораан, амгы үеде РВИО-нуң ажылдакчызы, идепкейжи, хөй-ниитичи Айдыс Викторовна Сундуй дээш, оон-даа өске Тывазынаг шынчы бараан болуп, төлептиг ажылдап, амыдырап чоруур, Чүрмит-Тажы Саттын улуг өгбези боор Уртун-Назынның салгалдары – төрелдеривиске чоргаарланмас аргавыс чок.

«Төрел билбес төөрээр» деп үлегер домак бар. Беш-алды ада ажылдыр ук-төөгүзүн Чөөн-Хемчиктин Хайыра-

кан суурнуң Кезек-Саттар аймааның салгалдары билип алганынга өөрүп турары магатчок. Олар улуг өгбези Уртун-Назын Саттан (Көкей ноян) шупту укталган бооп турар. А бо төрел аймакта Тываның бажынга тыва чонну баштап чораан кижилер Лопсан-Чамзы – Бүгү Тываның пандито камбы-ламазы; Хайдып – гүн ноян, Даа кожууннун үгер-даазы, Буян-Бадыргының адазы; Лопсан – Сат сумузунун чагырыкчызы, Сат чагырыкчы; Буян-Бадыргы – Тыва күрүнениң үндезилекчизи; Чүрмит-Тажы – Тыва Чазактың 1929-тан 1938 чылга чедир даргазы – өгбелери чораанынынга олар чоргаарланмас аргажок.

Бо номну Россияның Эртем фондузунун грантызы-биле Тываның төрел-аймактар шинчилээр төлевилел тава-рыштыр үндүрген. Ук төлевилелдин удуртукчузу Тыва эртемниң шылгараңгай ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң доктору, профессор Айыжы Елена Валерьевна. Ооң ачызында Кезек-Саттарның төрел аймаа бо шинчилел ажылын кылып, төөгүзүн чырыкче үндүрер аргалыг болган. Ынчангаш бо ажылды чырыкче үндүреринге деткимчени берген болгаш дузалашкан хүндүлүг эртемденнер Айыжы Елена Валерьевнага, Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге, хүндүлүг чогаалчы Николай Шагдыр-оолович Кууларга Чөөн-Хемчиктин Хайыракан суурнуң Кезек-Саттарының төрел аймаа улуу-биле четтиргенин илередип, курлак чедир мөгейип турар-дыр!

КЕЗЕК-САТ АЙМААНЫҢ БИЛДИНГИР КИЖИЛЕРИ

Мөңге Сат

Оюн-оол Сат

Александр Ооржак

Зинаида Сат

Чечекмаа Монгуш

Лориса Сат

Лариса Куулар

Людмила Кара-Сал

Елена Дөмүр-оол

Часкал Сат

Чойган Самбыла

Алексей Ооржак

Уртун-Назын Саттың (Көкей ноянның) салгалдары

Билчеймаа Достай

Откун Достай

Омак Достай,

Орлан Достай

Биче-оол Сат

Каадыр-оол Көшкендей

Надежда Охемчик

Сергей Сат

Айдыс Сундуй

Любовь Ховалыг

Уран Монгуш

Тана Хөвең-оол

Бямба Сат

Азияна Сат

Медээчилер (информантылар)

1. Сат Ымыдак Лопсан уруу, 1917 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыракан суурга төрүттүнгөн.

2. Монгуш Даңгыт Чымбаевна (1927–2005 чч.)– 1927 чылда Шемиге төрүттүнгөн. Ойдуп-Ловуңнуң оглу Сат чагырыкчының (Сат Лопсан) төрөөн хеймер уруу. Ону Шеминиң Семис мээрени Монгуш Чымба, ажы-төлү чок болгаш, Сат чагырыкчыдан дилээш, азырап каан.

3. Түлүш Анчымаа Кошкар-ооловна – 1944 чылдың январь 10-да Чөөн-Хемчиктин Хайыракан сумузунга төрүттүнгөн. Авазы Ымыдактан дыңнап бижээн.

4. Сат Артына Сагдыевич (81 харлыг, Балгазында чурттап чоруур);

5. Түлүш Чечена Сүгдер-ооловна Чадаананың №2 школазының башкызы, Сат Лопсаңның ачы-уйнуу.

6. Монгуш Вячеслав Сундуй-оолович, информант, Буян-Бадыргының уйнуу;

7. Кара-оол Анай Балчыровна – информант, 03.10. 1939, Улуг-Хем кожууннуң Хендерге деп черге төрүттүнгөн.

8. Донгак Байлак Дөмүржаевна – информант, 1971 чылдың апрель 22-де Өвүрнүң Арыг-Бажы деп суурга төрүттүнгөн.

9. Монгуш Нима Дөмүржаевич – информант, Сат Даңгыт Лопсан уруунуң (1927 чылда төрүттүнгөн) уйнуу.

10. Монгуш Олег Дөмүржаевич, 1956 чылдың май 7-де Чадаанага төрүттүнгөн. Авазы Монгуш Даңгыт Чымбаевнаның сактыышкыннарын дыңнап бижип чораан, амгы үеде бистиң аравыста чок.

11. Түлүш Алдын-кыс Биченекевна – Бландинаның улуг уруу.

12. Монгуш Оскалмаа Биченековна – Бландинаның ортун уруу

13. Сат Чечекмаа Сотпаевна, 1938 чылда Хайыраканга төрүттүнгөн

14. Монгуш Уран Анай-ооловна – 1970 чылда Чадаана хоорайга төрүттүнгөн, Тываның хөгжүм-шии театрының артизи, медээни 2023 ч. берген.

15. Көшкендей Каадыр-оол Шактарович – информант, 1959 чылда Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнгөн. Сат Ыйма-Дондуптун уйнуу (ачымы).

16. Ховалыг Любовь Сүгеевна – 1961 чылда Хайыракан суурга төрүттүнгөн.

17. Сат Биче-оол Комбуевич – информант, 1939 чылда Хайыраканга төрүттүнгөн, Ичин-Хорлуунун уйнуу.

18. Кара-сал Светлана Дамба-Доржуевна – 1960 чылда Чадаанага төрүттүнгөн, Ичин-Хорлуунун уруу Чимиттин ортун уруу.

19. Саая Лариса Сакыл-ооловна, 1956 чылда Хайыраканга төрүттүнгөн, башкы эртемниг, Сат Сундуйнун оглу Доржунун уйнуу.

20. Савындай Чечен Дөмүржаевна – информант, 1968 чылдың январь 2-де Өвүрнүн Арыг-Бажы деп суурга төрүттүнгөн.

21. Байыр-оол Монгуш Сендажыевич – информант, ф.э.к., ТГСЭТШИ-ниң эртемдени, 1939 чылда Барыын-Хемчикке төрүттүнгөн, 2022 чылда чок болган. (Чырыкче үнмээн «Эрниц эresi Чүрмит-Тажы Сат» деп номундан). А.38 (электроннуг версиязы).

22. Монгуш Анзал Биченековна – информант, 1966 чылда Чадаанага төрүттүнгөн, Бландинаның уруу.

Литература:

Дамдын А. «Хой ажылынга – дөртен ажыг чылдарны...», солун «Эне сөзү» № 33 (533). Август 15–21, 2003.

Дамчай Ольга «Өг-бүлезиниң салым-хуузу», «Шын» солун № 4, январь 17, 2019 ч.

Кара-оол В.Х. Улуг – Ховалыглар // Төөгүге даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. С. 202–207.

Кара-оол О.Т. Чаа-Хөл кожуунда төрөл-бөлүктерниң чурттап чораан черлери / Төөгүге даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 95.

Кенин-Лопсаң М.Б. Буян-Бадыргы (эссе-роман) К. – 2010. 512 с.

Маннай-оол М.Х. Тувинцы: Происхождение и формирование этноса. – Н. Наука, 2004. 165 с.

Монгуш В.С. Даа кожууннуң 1885-1908 чылдарда нояны Хайдып Үгер-Дааның ада-ызыгууру болгаш ооң ажыл-үүлези // Сб. I-ые Ермолаевские чтения. Кызыл, 2012. – А. 196.

Монгуш Х.Д. Пандидо Чамзы-Камбы. Б.м.; б.и., 2021. С. 33.

Монгуш М.В. «История буддизма в Туве (II пол. VI – кон. XX вв.) Новосибирск: Наука. 2001. 66-68.

Монгуш С.Ы. Хайдып үгер-даа: угу, чурту / Төөгүге даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А. 135.

Моллеров, Н. М. Камбы-лама Ондар Лопсан-Чамзы (1857-1930): основные вехи исторической биографии / Н. М. Моллеров, А.А. о. Самдан // Новые исследования Тувы. – 2022. – № 3. – С. 116-134. – DOI 10.25178/nit.2022.3.9. – EDN IQFTNL.

Салчак В.С. Бээзи кожуун // Төөгүге даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. С. 7-27.

Сат Ожамаа Чүрмит-Тажыевнаның сактыышкыны, «Тываның аныяктары» солун, август 1, 1992 ч.

Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. К. Тув. кн.изд-во. 1971. 482 с.

Ховалыг А.А. Биче-Ховалыглар. Бора-Хөл Ховалыглары. // Төөгүге даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. С. 207– 208.

Ховалыг С.Б. Ак-Монгуштарның салгалдары / Төөгүге даянмышаан – келир үеже. ТИГПИ. К. 2015. А.136.

Чочагар Чотпун-оол оглу. Обычай и традиции буддизма, почитаемые в семье. Религиозно-просветительское издание. На тувинском языке. – Кызыл: ОАО «Тыва-полиграф», 2012.

ЧҮРМИТ-ТАЖЫ САТТЫҢ 120 ХАРЛААНЫНДА ТЫВАНЫҢ НАЦИОНАЛ МУЗЕЙИНГЕ КУЛЬТУРА- МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

Чур. 176. Чүрмит-Тажы Саттың 120 харлаанынга тураскааткан делгелге ажыдышкыны болгаш сактыышкын кежээзи. Саттарның төрөл аймаа. Тыва Национал музей, 2014 ч.

Чур. 177. Чүрмит-Тажы Саттың 120 харлаанынга тураскааткан делгелге ажыдышкыны болгаш сактыышкын кежээзи, 2014 чыл. Саттарның төрөл аймаа. Тыва Национал музей, 2014 ч.

**Тыва Арат Республиканың Чазак даргазы
(1929-1938 чч.) Сат Чүрмит-Тажының
ажыл-чорудулгазы**

Аревэнің I-ги сьездизиниң киржикчилери, 1925 ч.
Буян- Бадырғы Монгуш – ТАРН-ның секретары.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу.

ТАРН-ның Чазаның база намының удуртукчулары, Аревэнің IV-кү сьездизиниң киржикчилери, бирги одуругда солагай талазын-дан: 1. Сат Чүрмит-Тажы Саны-Шири оглу – Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы; 2. Мачавариани – КИМ-ниң даргазы; 3. Адыг-Тулуш Хемчик- оол – ТАРН ТК-ның II-ги секретери; Ийиги одуругда, солагай таладан: Шагдыржап – ТАРН ТК-ның секретери; Нацов Сирен Арабдынович – Иштики херектер эргелелинин секретери; Танчай – даштыкы херектер сайыды. *В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-1.*

ТАР-ның Чазааның, намының ажылдакчылары.

1-ги одуруг: Донгак Дамдынчап; Оюн Шагдыр-Сурун; Сат Лопсан; Оюн Полат; Ондар Байыр.

2-ги одуруг: Семен Шома; Салчак Увангур (Сергей); Ооржак Достай-оол; Соян Ойдуп; Тюлюш Торлаажык; Салчак Очур; Сат Товарищтай; Сат Тания (Камова); Ондар Хаванчап; Шалык Лопсан-Самбуу; Оюн Сенгиижик.

3-кү одуруг: Салчак Тока; Сат Чурмит-Тажы; Малков В.В. (посол СССР); Адыг-Тулуш Хемчик-оол; Гамбожап (посол МНР); Шаймарданов Ш.Ш. (торгпред).

4-кү одуруг: Кол Эректол; Монгуш Чадамба; Куулар Сунгар-оол; Оюн Таакпан; Оюн У-Лопсан; Монгуш Люндуп; Салчак Одумачы.

В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ НВ 361-19.

ТАР-ның Чазааның база намының удуртукчулары, Аревэнин IV-кү съездизинин киржикчилери: 1. Шагдыржап – ТАРН ТК-ның секретери; 2. Хемчик-оол – ТАРН ТК-ның II-ги; 3. Чүрмит-Тажы – Сайыттар Чөвүлелинин даргазы; Ийиги одуругда, солагай таладан: Нацов – Иштики херектер Эргелелинин секретери; Танчай – даштыкы херектер сайыды. *В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-1.*

ТАР-ның Иштики херектер ямызының бөлүк ажилдакчылары.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП 11286-4.

ТАР-ның болгаш ССРЭ-ниң албан-хаакчыттары.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-9.

Күрүне ажилдакчыларының албан ёзузунун шайлалгазы.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП-11286-12.

Маңнай-Байырның бажыңында. 1925 ч.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП 11286-25.

Мачаварианини хүлээп ап турар үеде Чазак, намның ажылдакчылары.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП 11286-27.

ТАР Чазааның кeжигүннepи болгаш аңгы-аңгы албан черлериниң төлээлepи.

В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-33.

ТАР Чазааның кeжигүннepи болгаш ССРЭ-ниң албан черлериниң төлээлepи.

В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-34.

ТАР-ның Иштики херектер яамызының ажилдакчылары.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-38.

ТАР-ның Иштики херектер яамызының ажилдакчылары.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-39.

Тыва Чазактың. Кижигүннери, ССРЭ-нің Тывада бүрүн эргелиг төлээзи Малков, ССРЭ-нин шериг төлээлери.

В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-58.

Тыва Чазактың кижигүннери, ССРЭ-нің Тывада бүрүн эргелиг төлээзи Малков, ССРЭ-нин шериг төлээлери.

В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу, ТРНМ КП 11286-60.

Аревэнің I дугаар съездизи. 1931 ч.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП I 1286-66.

ТАР-ның 15 чыл ою. Сат Чүрмит-Тажы шериг парадында ёзулал
берип турары.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП I 1286-67.

ТАР-ның Чазак, нам кежигүннери.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП 11286-74.

ТАР-ның Чазак, нам кежигүннери.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП 11286-75.

ТАР-ның Чазак, нам кежигүннери. Шотманның келген үези, 1936 ч.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП 11286-78.

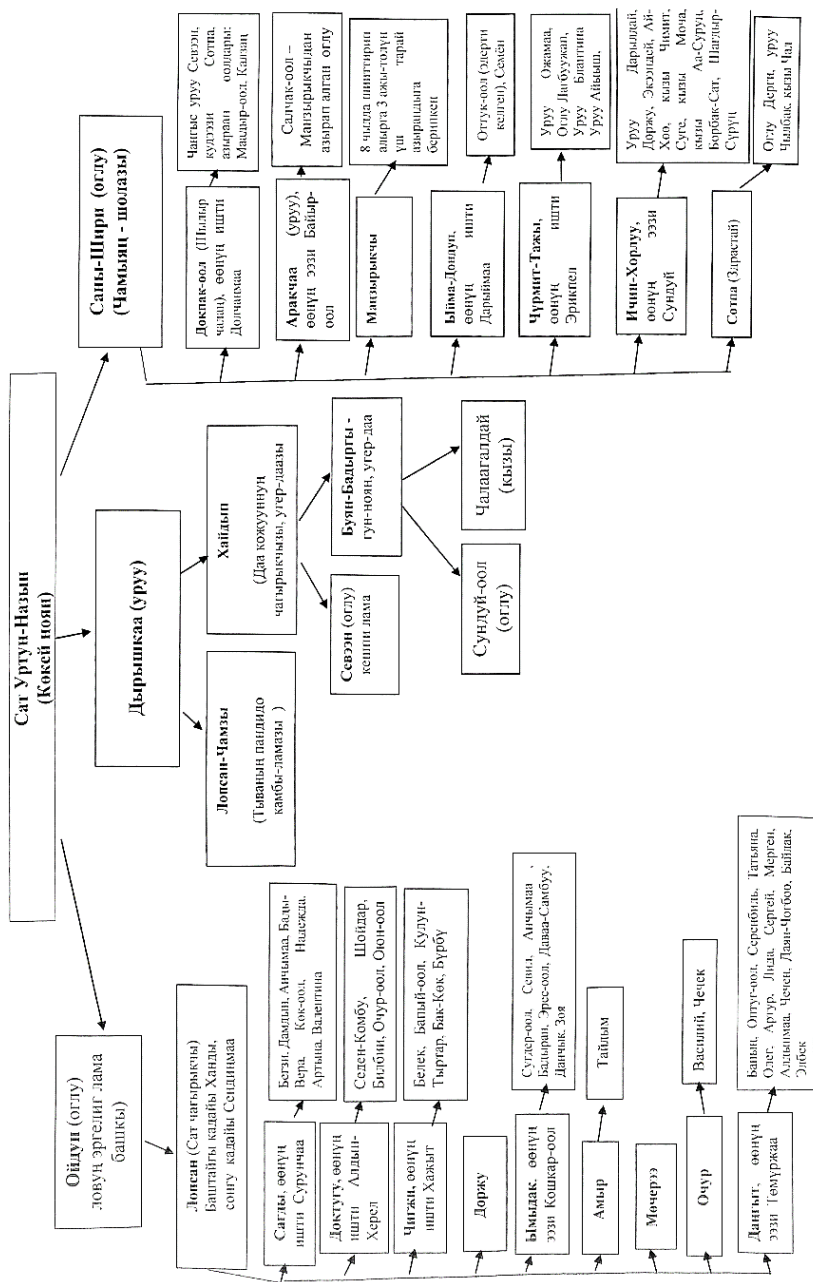
Сат Чүрмит-Тажы ТАР-ның Чазак кежигүннери-биле. 1930 чылдар.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ НВ 647.

ТАР-ның Чазак, намның удуртукчулары.
В.П. Ермолаевтиң тырттырган чуруу. ТРНМ КП 11286-3809.

ДОПЧУЗУ

Эге сөс	3
1. Хемчиктин Даа, Бээзи кожууннары	11
Бээзи кожуун	15
Даа кожуун	18
2. Саттар аймаанын төөгүзүндөн	22
2.1. Сат Уртун-Назынның салгалдары	24
2.2. Сат Ойдуп-Ловуңнун салгалдары	25
Чаңгыс оглу Лопсаң (Сат чагырыкчы)	27
Ойдуп-Ловуңнун оглу Сат Лопсанның (Сат чагырыкчының) салгалдары ..	39
2.3. Сат биле Монгуш аймактарның аразында харылзаазы.	
Уртун-Назын Саттың кыс уруу Дырышкааның салгалдары	42
Лопсаң-Чамзы деп кымыл?	48
Улуг оглу Хайдып	49
Хайдыптың оглу Буян-Бадыргы	54
3. Сат Саны-Шириниң салгалдары	68
3.1. Чүрмит-Тажының өг-бүлөзи	69
Улуг уруу Ожамаа	70
Бичии уруу Бландина	73
Чүрмит-Тажы Саттың өг-бүлөзи, салгалдары	78
3.2. Чүрмит-Тажы Саттың кады төрээннери	90
Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн улуг акызы Докпак-оол	90
Чүрмит-Тажы Саттың акызы Докпак-оолдун салгалдары	124

Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн угбазы Аракчаа	128
Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн акызы Маңзырыкчы	128
Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн акызы Ыйма-Дондуп	129
Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн акызы Ыйма-Дондуптуң салгалдары	133
Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн кыс дунмазы Ичин-Хорлу	136
Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн дунмазы Ичин-Хорлуунуң салгалдары	163
Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн дунмазы Сотпа	182
Чүрмит-Тажы Саттың кады төрөөн дунмазы Сотпаның салгалдары	185
4. Түңнел сөс	190
Кезек-Сат аймааның билдингир кижилери	194
Медээчилер (информантылар)	196
Литература	198
Чүрмит-Тажының 120 харлаанында Тываның Национал музейинге культура-массалыг хемчеглер	200
Тыва Арат Республиканың Чазак даргазы (1929-1938 чч.) Сат Чүрмит-Тажының ажыл-чорудулгазы	201

Научно-популярное издание

Роланда Биче-ооловна Ховалыг

ИЗ ОДНОГО РОДА

На тувинском языке

Ответственный редактор К.А. Бичелдей. Редактор Н.Ш. Куулар
Компьютерная верстка *Л.Д. Донгак, А.Д. Хопенчик.*
Корректор В.Д. Ооржак.

Подписано в печать 20.09.2024. Формат 84x108/16. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman. Физ.п.л. 7,0. Усл.п.л. 12,6
Тираж 100 экз. Заказ № 1043

Отпечатано в издательстве «ПрофЛидер»
667011, г. Кызыл, ул. Бай-Хаакская, зд. 6/1 А
тел.: (39422) 3-09-73, e-mail: tip-anyyak@yandex.ru